

ADATOK
A MAGYARORSZÁGI JÁRVÁNYOK
TÖRTÉNETÉHEZ.

TEKINTETTEL SZÉKESFEIÉRVÁR VÁROSÁRA.

ÍRTA
DR. LAUSCHMANN GYULA
közkórházi orvos,
Fejérvármegye tb. főorvosa.

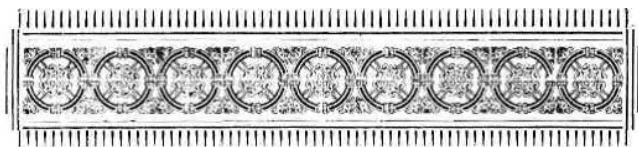
SZÉKESFEHÉRVÁR,
CSITÁRI K. ÉS TÁRSA KÖNYVNYOMDÁJA.
1898-2.

Előszó.

„*Hoc est amice lector, quod, eruere potui*“.
Pázmány Péter ezen szavai jutnak eszembe, midőn a hazánk járványos betegségeiről régi krónikákból és történelmi művekből, melyek elvértve e tárgyra vonatkozólag is tartalmaznak feljegyzéseket, körülbelől tíz év óta folytatott gyűjtésem eredményét közrebocsájtom. Nem nagy igénynyel lép e kis füzet az olvasó rléé, mert csakis tájékoztató akar fenni a járványok tömkelegéken, a melyek hazánk ezredéves fennállása alatt oly sokszor és oly kegyetlenül pusztították nemzetünket, de érdeket adhat neki azon körülmény, hogy Hazánk múltjáról, közegészségünk történetéről van kenne szó.

A fiazai viszonyok vázlatos feltüntetésén kívül a fefiefőségig tekintettek voltam városunk viszonyaira, sajnos, nogy e részkén csak az 1709-iki pestisjárvány az első, melyre nézve újabban sok keresés után adatokat tudtam találni, mert városunk megelőző századaiból a török világ minden írott emléket megsemmisített, a városi és a megyei tevéltárok okiratainak, nemkülönken az egyes hitfefekezetek anyakönyveinek ide vágó adatait teljesen felhasználtam, a melyeket járványtörténelmi szempontból eddigelé senki sem tanulmányozván, azok közt kincset képeztek.

Köszönetet mondok e helyen azoknak, kik hivatalos állásuknál fogva ily adatok őrizetével lévén megbízva, módot nyújtottak, hogy a városunkban lefolyt járványok történetére nézve részint az anyakönyveket, részint pedig a levéltárakat átkutathattam. Ezek: *Szenczy Győző* főgimnáziumi igazgató, *K. Horváth István* belvárosi plebános, *Tamás Vilmos* felsővárosi esperes plebános, *Tatay Pál* ev. ref., *Gáncs Jenő* evang. lelkész, *Gebauer Miklós* megyei és *MoenichKároly* városi levéltárnok. Külfönös köszönet illeti végül *Kolonics Lipót* főgimnáziumi tanárt, ki a felügyelete alá helyezett nagybecsű tanári könyvtár beható tanulmányozását szíves volt megengedni.

A járványok szerepe az emberiség életében hosszabb fejtegetést nem igényel. Eltekintve attól a témérdek emberáldozattól, melyet öldöklő pusztításukkal sírba döntöttek, nemcsak fellépésük, fejlődésük és lefolyásuk mutat bizonyos meghatározott törvényeket, melyeket a mai kor magas orvosi képzettsége ismer ugyan, de a melyeknek tudatára csak hosszú évszázadok tapasztalatai után juthatott, hanem főleg abban nyilvánul nagy horderejük, hogy a velők szemben való védekezés új eszméket, új nézeteket hozott felszínre az orvostudományban, és így annak fejlesztésére lényegesen közrehatottak. Hogy csak a végleteket említsem, *Julius Capitolinus* á *Verus* császár uralkodása alatt dühöngött pestis okát arra vezeti vissza, hogy Apolló templomában az aranydobozt, melyben a kórnemző levegő volt elzárva, egy katona véletlenül betörte, és így a pestises levegő kiszabadulván, a parthusokhoz és az egész világra elterjedt.¹ *Frankovith Gergely* XVI-ik századbeli magyar írónak 1588-ban megjelent igen hosszú című könyve viszont ezt írja a pestisről: „Először egy emberen kezdődik egy országban vagy, tartományban, azután többeken, kikre Isten bocsátja ostorul. Hogy egy házban némelyek meghalnak pestisben, mások nem, oka az, hogy csak arra ragad, a kinek halála óráját Isten már elhatározta.“ Az első tehát a babonával, az utóbbi pedig a fatalis-

¹ *Nata fertur postil entia in Babylonia, ubi de templo Apollinis ex arcula aurea, quam miles forte inciderat, spiritus pestilens «vasit, atque indo Parthos, orbemque complevit. Julius Capitolinus: Verus imperator. Script, hist, augustae.*

ticus, és mindent Isten csapásának tekintő vallásos nézettel kapcsolja egybe a pestis, illetőleg a járványok aetiologiáját. Ezen téves felfogások helyébe lassú bár, de fokozatos fejlődés útján ma már egy oly tan lépett, mely a fertőző betegségeknek helyes alapját képezi, és a velők szemben való védekezést ha nem is teszi absolute biztossá, de legalább lényegesen megkönnyíti.

A járványok, ha hazai viszonyainktól, eltekintve a világtörténelem lapjait forgatjuk, — az általuk létrehozott pusztulása miatt az emberi nemnek, és azon nagy csapás folytán, mely rakásra ölte pusztító hatalmával az emberiséget. — sokszorosan igazolják *Mózes* látnoki szavait, melyeket V. könyvének 28-ik részében ír: „Bocsát az Ur te rád átkot, romlást, hozzád ragasztja a döghalált, megver téged száraz betegséggel, hideg-leléssel, gyulasztó és izzasztó betegséggel, aszálylyal, szárazsággal, ragyával és kevesen maradtok ti, kik annak előtte sokan voltatok, mint az égnek csillagai.“

Nem tévedünk állításunkban, ha azt mondjuk, hogy a különböző magyarországi járványok, melyekről szólunk, sokkal több áldozatot követeltek, mint a legvérengzőbb háborúk, melyeknek öldöklő fegyvere pedig nagyon is sokszor pusztítá nemzetünket. Milliók és milliókra megy azok száma, kiket a magyar nép ezred-éves fennállása alatt a járványok sírba döntöttek.

Legrégibb krónikáinkban igen sok feljegyzés található a járványos betegségekről, melyeknek lényege és tulajdonsága azonban az akkori hiányos orvosi műveltség miatt teljesen meg nem állapítható. Krónikáink az összes járványos betegségeket a pestis neve alatt említik, habár volt számos olyan honi járványunk, melynek a pestishez — mostani orvosi felfogás szerint — absolute semmi köze sincsen. Az akkori kor fejletlen műveltsége, kezdetleges ismeretei minden betegségben a boszuló kezét látván, mely a nemzetre nehezedett, a fekete halál, a dögvész, a pestis volt azon három fogalom, mely alatt minden ragályos betegséget cscportosítottak. Évszázadok szerint egybeállítva, c járványok története a következő.

XL., XII., XIII. század.

A honfoglalás és a vezérek korából a járványokra nézve feljegyzéseink nincsenek a krónikákban. *Szent István* király idejéből ismerjük az első adatokat, hogy 1007-től 1010-ig rendkívüli éhínség uralkodott, 1015-ben pedig nagy szárazság után éhhalál és pestis dühöngött.

1051-ről *Pető* krónikája említi, hogy I. Endre király IV. Henrik német császárral háborút viselven, ezen utóbbinak seregében éhínség folytán öldöklő járvány lépett föl, és — szavai szerint — „a mely árkot nappal az élő a holtak számára ásott, abba éjjel maga feküdt le aludni, s a ki éjjel ágyat vájt magának a földbe, nappal ugyanazt, mint halottat temették oda.“ Ugyanezt említi *Márk* krónikája,¹ és *Bon fin*² hasonlóképp megemlékezik róla, megjegyezvén, hogy az emberek nagy része elpusztult általa. Ezen éhséghez fűződik a Vértes-hegy elnevezése, mert a német sereg az élelem hiánya miatt oly gyorsan futott tovább, hogy még vértjeit is eldobálta.³ Ezen éhínség és az utána fellépett járvány volna első történelmi nyoma a typhusnak Magyarországon.

¹ Nam sepulchrum, quod mortuo fodiebatur in die, vivus iacebat in eo de nocte-, et, quod vivo fodiebatur pro nocte, mortuus sibi vindicabat de die. *Chronic. Marci.* 50.

² Pannonias saeva fames invasit, qua vulgo grassante, maxima pars hominum est absumpta. *Decad. II. Lib. VI.*

³ Ex hoc autem eventu locus ille, unde Teutonic! tam turpiter ddecorati, abiectis clypeis, fugerunt, usque hodie »Vertes hege« nuncupatur. *Chron. Marci.* 50.

1071-től 1089-ig, habár kisebb mértékben, a *Szent Antal tüze* néven ismert járvány pusztított, a mely *ignis sacer, ignis Beat a ° Virginis, ignis infernalis* és *pestis ignea* néven is említetik.

I. Géza uralkodása idejében 1077-ről a *Bakschay Adám-féle* 1475-ig terjedő chronologia, melyet ismeretlen szerző egész 1744-ig folytatott, nagy éhínségről emlékezik meg.¹

Hasonló éhség pusztított *Kálmán* király uralkodása alatt, nem ugyan hazánkban, de az oroszországi háborúk alkalmával katonáink között, kik a csatavesztés után az erdők rengetegébe menekülvén, a krónika szerint csizmaik talpát sütötték meg és avval táplálkoztak.²

Pető krónikája az 1117, 1126, 1193, 1202 és 1217 évekről feljegyezi, hogy „nagy éhség, nedves időjárás, pusztító nyavalák voltak ekkoron.“ Nagy éhséget említ 1143-ról a *Timon-féle* chronologia.³ 1218-ról említi *Bonfin* a pestis járványt, mely *Damietta* ostrománál *Endre* király táborában lépett föl, és a m ly miatt a király mindaddig együtt tartotta katonáit, míg a veszély gyanúja el nem múlt.⁴

1224-ben hazánkknak Ausztriával határos megyéit pusztította a pestis, utána pedig dögvész dühöngött.

A tatárok pusztítása utáni szomorú időben iszonyú éhség volt Magyarországnban, továbbá döghalál és pestis, és *Bonfin* szavai szerint „a ki a tatároktól nagy nehezen megmaradhatott is, a nagy éhség és döghalál miatt kellett neki meghalnia.“⁵

¹ Tempore huius (Geisae) validissima fames Hungáriám afflixit.

² Tanta strages ibi fűit, quod raro Hungari in tanta strage fuerint, qui autem ex Hungaris in silvis evaserant, prae necessitate famis soleas calcamentorum suorum assando, comedebant. Chron. Marci. 65.

³ Saeva fames Hungáriám conficit. Epitome chronolog. Timon.

⁴ Tamdiu in castra commorandum esse censuit rex Andreas, quousque exacta pestilentis morbi suspicionc, cocli salubritas instauraretur. Bonfin Dec. 11. Lib. VI

⁵ E destituto soli cultu tanta fames inccsserat, et ex fame pestilentia, ut quicumque mortem, capti vitatom ve evaserint, inodia vei contagionc raprentur. Dec. II. Lib. Vili.

A nagy éhínséget *Ranzan* is említi, megjegyezvén, hogy a magyarok a nagy csapás után hazatérve, az éhség kínozta őket. Ez egyébiránt természetes következménye volt annak, hogy az ellenség pusztítása miatt a földeket művelni nem lehetett.¹

Ugyanazt írja *Márk* krónikája is, hogy a U tárok három évig tartó dúlása alatt vetni nem lehetett, és távozásuk után sokkal többen veszték el éhhalállal, mint a mennyit leöltek, vagy rabságra hurczoltak.²

Roger nagyváradi kanonok, ki a tatárjárás veszedelmét, mint szemtanú írta le, szintén említi, hogy 1241 Őszén és 1242 tavaszán vetni nem lehetett, mert a tatárok elhordták vagy megsemmisítettek minden jószágot, a nép pedig a tőlük való félelem miatt az erdőkbe és barlangokba menekült. A gabonahiány miatt az ínség és éhhalál legborzasztóbb jelenségei váltak mindennaposakká. Erdély bérzei között oly eledellel tengették a lakosok életüket, mely még az erdei vadnak sem nyújthatott volna táplálékot, sok helyütt pedig a földet ették, hogy gyomrukat megtöltsék. Beszélték azt is, hogy végső ínségben emberhús evésre vetemedett a nép.

Az *ausztriai krónika*, ezen időről a következőket jegyzi fel. „Irtózatoss és hallatlan éhség szorongatta Magyarországot, hol többen veszték el az éhség, mint a pogányok által. Kutyákat és macskákat evének, emberhús árultatott, megsokasodtak a farkasok, a sáskák pedig fölemésztették mindazt, a mi elvettetett.“ A szintén egykorú *Tamás* spalatói főesperes végül említi, hogy „a farkasok berohantak a házakba, és az anyáknak öleikből ragadták ki a kisdedeket.^{li}

Nem csoda, ha az irtóztató éhínség tömérdek

¹ Posteaquam Hungari, qui a tanta fugerant calamitate, doinum rediere, miserabili fame afflicti sunt. Id enim consequi necesse fuit, quod, hostili ubique saeviente rabié, coli agri non potuere. Epit. rcrum Hungaricarum. *Ranzan*.

² Manserunt enim ipsi Tartari in regno Hungariae tribus annis, et qua seminare ill's temporibus non potuerunt Hungari, ideo multo plures post exitum illorum fame perierunt, quam illi, qui in captivitate ducti et gladio occiderunt. Chron. Marci. 80.

emberáldozatot követelt ez időben, melyről egy másik krónikás megjegyzi, hogy „Krisztus ideje óta nem volt ily csapás és nyomorúság egy országban sem, mint akkoron Magyarországon. “ Az éhínséget döghalál követte, mert *Pető* Gergely szavai szerint „a tmetetlen holttestektől az ég megdögleltetett vala. Nincsen e világon oly elme és nyelv, a ki elő tudná számlálni és megmondani azokat a számtalan és iszonyú nyomorúságokat és pusztulásokat, melyeket azon időben Magyarország a tatárok miatt szenvedett.“

Hasonló, bár kisebb jellegű éhínséget említenek krónikáink 1263., 1284., 1270. és 1271. évekről; ezen utóbbi évre egyúttal pestis járvány is esik, a melyben oly nagy volt a halandóság, hogy az elhaltak hulláit nem győzték egyenként eltemetni, hanem nagy gödrökbe tömegestől ásták el azokat. Erről írja *Vlugoss* nyomán *Virág* Benedek hogy „az édes békességet megkeserítette a nagy éhség és döghalál; a sok sirhalmok, melyekbe minden szertartás nélkül hányattak a testek, borzadást okoztak és szánakozást gerjesztettek a nézőkben“.¹

¹ Magyar Századok I.

XIV. század.

1305-ben, 1311-ben, 1317-ben és 1337-ben pestis dühöngött, nemcsak hazánkban, hanem egész Európában, habár az akkori írók leírása alapján e járványok egyebek is lehetek, mert azon korszak orvosi felfogása szerint mindazon kóralakok a pestis neve alatt említettek, a melyek a beteg gyors és teljes kimerülésével hirtelen halált okoztak és ragályozó tulajdonsággal bírtak, mint a hagy máz, himlő, kanyaró, vörheny stb. Ép így értethetjük a pestis gyűjtő neve alatt a bélpoklosságot, a leprát, a mely hogy hazánkban is pusztított a XI. és XII. évszázadban, igazolja a többi között azon körülmény, hogy Szent László király egyik oklevelében a bélpoklosok kútja — puteus leprosum — említetik Veszprémmegeye területén, továbbá Szent István koporsójának felnyitásakor — a legenda szavai szerint — a „bélpoklosok új bőrt nyertek.“ Ezt látszik igazolni azon körülmény is, hogy Szent István királyunk Esztergomban Szent Lázár szegényei elnevezéssel egy csomó csonka, elnyomorodott, valószínűleg bélpoklos beteget ápolgatott állandóan.¹

1342-ről említi Bonfin, hogy pestis dühöngött, továbbá nagy sáska- és egérjáras, úgyszintén földrengés pusztította Magyarországot. A sáskajáras oly nagy volt,

¹ Sed beatus Stephanus considerans, quod sine capite et principe nemo bonus extitit, ideo eis commisit, ut ad subieccionem sancti Lázári de Strigonio subdere se teneatur, et ideo vocantur Zent *Lazar zeyini*. Chron. Poseniense.

hogy a vetések, fák és gyümölcsből semmi sem maradt meg, csakis a szőlő nem pusztult el.¹

A pestis, melyről krónikáink szólnak, és a melyről már az ókor írói. *Hippokrates*, *Thukydides*, *Galenas* stb. megemlékeznek, legijesztőbb és legveszedelmesebb mértékben 1347-től 1350-ig sújtotta az egész világot, hazánkat sem kímélve meg pusztításaitól. Fekete halál — *mors nigra* — néven ismeretes e járvány, mely Ázsiából eredvén, egész Európán végig dühöngött, csakis Izland szigete maradt ment, és a történetírók szerint az akkor élt népe-ségnek több mint egyharmadát elpusztította. A járvány kiindulási pontja China voP, majd végig söpré Ázsiát, hol a halottak számát 37 millióra teszik. Innen azután rohamosan terjedve, 1347-ben Itáliát, 1348-ban Franciaországot, Spanyol és Angolországot, 1349-ben Dániát, Németországot és sokat szenvedett hazánkat látogatta meg. A járvány pusztítása oly nagy volt, hogy csak magában Németországban 200,000 falu lakossága teljesen kihalt, Erfurt és Strassbu'g áldozatainak száma 32000, Bázél 14000 volt, Lübeckben pedig egy nap alatt harmadfélczsr ember lett a járvány áldozata. Franciaországban a párisi Hotel Dieu kórházban, mely pestises betegeket gyógykezelt, naponta 500 temetés volt. A járvány története, melyet *Boccaccio* is költői lendülettel irt le, főleg *Chalin de Vinario*, *Dionysius Colle* és *Guido de Cauliaco* alapos megfigyelései nyomán szállott át a késő orvostudo nányra. Ezen járvány Magyarországon való dühöngéséről írja *Pető* Gergely krónikája, hogy „ilyen beteg ember a másikat leheletével is megölte

A fekete halál az egész világon dühöngött, és az emberi nemet kiirtani látszott. Hazánkban sem volt gyász nélkül egy ház sem; a ragály elkerülése céljából a nép elhagyta házát, vagyonát, barmait, megszűnt a föld-

¹ „Saeva pestis et locustarum, murmuriumque incommoda, item calamitates terraemotus Hungáriám incessere, — usque adeo gravis, ut e segetibus, arhoribus et graminibus nihil dimiserint, vineis — praeter omnium opinionem — pepercisse aiunt.“ Dec. I. Lib. X.

művelés, kereskedelem és minden mesterség, a szülő elhagyta gyermekét és viszont, szóval minden kegyelet és ragaszkodás feloszlott. A pestis veszedelmét tetemesen fokozta a nagy éhínség, mely a sáskák és egerek pusztítása, nemkülönb a kedvezőtlen időjárás miatt igen nagy mértéket öltött?

Megemlékezik erről *Bonfin* is, ki a pestis dühöngésén, a sáskák és egerek pusztításán kívül még föld-rengést is említ?

A pestis egyébként már az ókorban is ismeretes volt. Első nyomait a peloponesusi háborúk harmadik évében, 430-ban találjuk Kr. e., midőn a spártaiak Athént ostromolták. Nevezetes a jeruzsálemi pestis Kr. u. 72-ben, a római 77-ben Vespasián, 170-ben Marcus Aurelius, 189-ben Commodus és főleg 262-ben Gallienus uralkodása alatt, mely egy nap alatt 5000 embert söpört el;³ említendő még a Justinian alatti pestis 544-ben. A Krisztus születése utáni hetedik században főleg Szászországot sújtotta, 823-ban Németországban, a XI-ik században ugyanott, még pedig tizenegyszer egymás után dühöngött, a XIII-ik században végül a keresztes hadak hozták Európába. Legnagyobb pusztítása azonban a fekete halál korára esik, mely hazánkra is végtelen csapással nehezedett.

A nép nagy része elpusztult, a világ végromlását hitte köz ledni és vallásos imák mellett az önostorozásra vetemedett. Ezen magyar *flagellansok* a pestis veszedelmétől megszabadulandók, messze földre, *Dlugoss* szerint Lengyelországba kóboroltak, végig ostromozták magukat

¹ Item etiam tempore regiminis Ludovici pestilentiae per loca particulatua et etiam per totum regnum Hungariae et etiam in aliis vicinis legnis viguerunt. Et fames diversis temporibus per locusta et mures et per siccitates teinporum ac áeris tempestates viguerunt. Chron. Budencs. .

² Imperante Ludovico saeva pestis et locustarum murmuriumque incommoda, i em calamitates terraemotus Hungáriám incessre. Dec I. Lib X.

³ Pestilentia tanta exstiterat, ut uno die quinque millia hominum pari morbo perirent. Trebellius Pollio: Gallieni duo. Script, hist, augustae.

és siralmasan énekeiének. Kóborlásuk évét *Márk* krónikája már 1263-ra teszi.¹ Ily flagellánsok egyébiránt egész Európában voltak, és mindenütt lehetett látni vértől borított, elcsigázott alakjukat, kik fanatizmus által üzetve, a legnagyobb kicsapongásokba, öldöklésbe mentek át idővel, kikhez azután a nép is mohó vágygyal csatlakozott. Sok helyütt azután a zsidóság ellen fordultak, őket gyanúsítván, miként ez a későbbi századokban, sőt néha még a mai korban is az intelligenciával szemben megtörtént, hogy bűbájoskodásuk és a kutak megmérgezése által zúdították e veszedelmet az emberiségre.

A fekete halál, midőn már kitombolta magát, annyi emberáldozat után végre megszűnt, habár pusztító hatalmát még több Ízben, így 1300., 1371. és 1383. években is érezteté Európaszerte, hazánkban pedig 1301. és 1382-ben dühöngött újólá. Az 1361. évről említi *J)lugoss*, hogy „már tavaly Szt.-Mihály napkor csaknem egész napnyugaton kezdett a mirigyhalál kegyetlenkedni; kivált Lengyel-, Cseh- és Magyarországot rontotta; tartott pedig a következő esztendőnek közepéig“.²

¹ Ipsius (Ludovici) etiam tempore anno Domini millesimo ducentesimo sexagesimo tertio plebs flagellis se feriendo, universaliter discurrebat. Chron. Marci.

² Virág Benedek: Magyar Századok. II.

XV. század.

E korszak szintén járványos betegségekkel teljes volt hazánkban. Mindjárt 1410-ben megelőző földrengés után pestis lépett föl, mely 1430-ben ismétlődvén, 1441 és 1444-ben újólág jelentkezett, habár nem oly nagy pusztítással, mint előzőleg.

1439. évben a szerfelett meleg és száraz időjárás miatt az ország némely részeiben vérhas járvány lépett föl. különösen Albert magyar király hadseregében. A járvány, mely katonáinak nagy részét sírba döntötte,¹ a király életét is áldozatul kívánta, ki Neszmélyen alig néhány napi betegség után, kárára nemzetünknek, a mely tőle még sokat várhatott volna, 42 éves korában meghalt.² Tetemeit tudvalevőleg városunkban adták at a földnek.

1461-ben különösen Budán dühöngött a pestis.³ 1456-ban, midőn a nemzet a törökkel viselt hadjáratot, újólág kitört a háborúskodó feleknél. Terjesztése leginkább a Belgrádból hazatért keresztes vitézek útján történt, és állítólag Hunyadi János is e járvány folytán pusztult volna el, Nándorfehérvár felszabadítása után a rothadó tetemek ezreitől megmételyezett levegő miatt megbetegedvén.

¹ Albertus exercitum? dimisit, ea re motus, quod ex ventris profluvio multos misere absumi videret. Egit. chronolog. Timon.

² In profluvium alvi, perniciosamque dysenteriam concidit. Morbi causam peponum arguunt fuisse edacitatem; — — — cum alvus sisti non posset, in vicum, qui Neszmély dictus est, — — — sexto Catendas Novembres vita decessit Bonfin Dec. III. Lib. IV.

³ Pestis praesertim Budae saevit. Egit. chronolog. Timon.

1457-ben Hunyadi László kivégzése után a budai várban lépett föl a pestis, hova a katonaság vitte magával. E járvány oly nagy volt, hogy némely házban 26 ember halt el, és a halottakat alig birták eltemetni. Ugyanakkor a Szent-Miklósról nevezelt klostrom egész személyzetét elragadta a pestis.

1479-ről írja *Heltai Gáspár* Krónikája, hogy „nagy mirigy halál — pestis — vala egész Magyarországon, mely elől Mátyás király és neje bujdosik vala az erdőkben és a kies vizek mellett/ Ugyanerről tesz említést *Bonfin*, egyúttal hozzácsatolván megjegyzéséhez, hogy a ragályozás elkerülése céljából a királynét Kassa felé küldötte.¹

Ezen járvány még a következő 1480-ik évre is kiterjedt.² 1496-ban II. Ulászló uralkodása alatt, melyet éhínség előzött meg, *Bonfin* szerint a nagy éhhalál és a rősz, egészségtelen táplálék okozta a pestist.³ Ezen járvány dühöngése alatt *Istvánffy* szerint a nagy kiterjedésű Vértes erdőségben tartózkodott a király.⁴

A XV. század leginkább jellemző járványa, az angol veríték és a bujakór, nemkülönben a súly — Scorbut — szintén nem kímélték meg szegény hazánkat pusztító látogatásuktól, noha nem oly nagy mértékben, mint a külföldet.

Az angol veríték, a *sudor anglicus*, vagy *picardicus*, mely valószínűség szerint modificált typhusnak felel meg, és a mely ezen században főleg a katonaság körében pusztított, úgyszólván megtizedelve a táborokat, hazánkban 1485-ben mutatkozott. Ezen évről mondja *Pető Gergely* Krónikája, hogy „angliai veríték nevű

¹ Regnam Cassoviam versus a se dimiserat, ne qua honiim in frequentia ac contagione inficeretur. Bonfin Dec. IV. Lib. V.

² Hoc etiam anno ingens pestilentia per Hungáriám debachatur. Bonfin Dec. IV. Lib. VI.

³ Multis inedia diuturna quotidie morientibus, aliis verò vitám duro asperoque victu sustinentibus, gravis et foeda pestilentia consecuta est. Dec, V. Lib. I.

⁴ Rex, saeviente Budae ac propinquis in locis pestilentia, in silvas Vértesias prope Sambucum oppidum longe lateque parentes, secessit. Hist. Lib. 111.

betegség, avagy mérges dögleletesség mutatja magát az idén ki.“ Nevét e járvány onnan nyerte, hogy legelőször VII. Henrik angol király seregében lépett föl, és onnan terjedt tovább a szomszéd tartományokra.

A bujakór kiindulási pontja tudvalevőleg Nápoly volt, melyet 1492-ben Vili. Károly katonái ostromoltak. Csakhamar elterjedt azután Spanyol-, Francia- és Németországban, majd hazánkba is eljött, és mindenütt nagy pusztításokat vitt végbe. E járványt, melyet a történelem *morbus gallicus* néven ismer, Rómából visszaterít zarándokok hozták Magyarországra 1492-ben. Ezen évre teszi fellépését *Istvánffy* is, ki elmondván, hogy a betegség előzőleg ismeretlen volt hazánkban, és legelőször a francia háborúk alatt Itáliában mutatkozott, — megemlíti, hogy általános nézet szerint Amerika felfedezése után jött Európába, hol oly erővel és rosszindulatú jelleggel dühöngött, hogy sok ezer ember pusztult el általa és csak akkor szűnt, midőn — állítása szerint — eredési helyéről biztos gyógyszert hoztak ellene?

Gyula/fi Lestár történelmi hagyományai, melyeket *Nagy Gyula* tett közzé, a bujakórrol megemlíti, hogy Peru lakóinál annyira otthonos betegség az, mint nálunk a rüh. Ragály ozás útján először a spanyolokra, tőlük pedig a nápolyi háborúban a francziákra terjedt át, és ezért kezdetben spanyol, utóbb pedig francia betegségnek nevezték.²

A bujakór pusztításának bizonyítéka az, hogy az

¹ *Morburn etiam ilium insuctum, qui per tristia Gallorum bella in Italia primum innotuit, nomenque ab egente recepit, ex illis noviter inventis orbis partibus ad nos allatum esse constans fama obtinuit, in quibus ilium popularem et communem esse existimant, eo virium et malignitatis successu, ut in nostris Európáé partibus per omnes passim provincias c: udelissime vim exercendo suam, null a millia miserorum mórt ilium absumpserit, donec ab iisdem locis, ubi origo mali emerserat, certiora remedia, quorum ope mitesceret, adferrentur. Hist. Lib. 11.*

² *Invento novo örbe ab Hispani, novus quoque morbus, regionis Peru incolis túm familiáris, quam nostris est scabies, ex contagio venereo ad Hispanos pervenit, ab eis bello Neapolitano ad Gallos, unde prius hispanica, nunc vulgo gallica lues dicitur.*

egyház külön könyörgéseket rendelt el a templomokban a veszély elhárítására. *Weszprémi*,¹ múlt századbéli író, a XVII. század feljegyzése szerint, közli ezen ima szövegét, mely a következő: „*Hostias tibi, Domine, dicatas placatus assume, rd inter cedente patiente Job cum omnibus sanctis tuis. ulcus pessimum a supplicilus tuis π move*“, vagyis: „a neked felajánlott áldozatot fogadd, Uram! kiengesztelődve, hogy a türelmes Jób és minden szentjeidnek közbenjárásával könyörgőidtől a legrosszabb fekélyt eltávolítsd“. Ezen *ulcus pessimruni* emlékét a nép még ma is megőrizte, mely a syphiliticus bajokat *rossz seb* néven nevezi.

A súly, scorbut, vagy Scharbok néven említett betegség, mely már a keresztes hadjáratok katonáit is pusztítá, főleg Amerika felfedezése után lett ismeretessé, és ugyanekkor Vasco de Gama hajósainak több mint fele elpusztult miatta. Leginkább a tengeri utasokat lepte meg, de a szárazföldön is elég gyakran dühöngött, hol *Hirsch* az 1558-tól 1877-ig terjedő időről 143 járványt említ. Hazánkban egyébiránt nemcsak e korban lépett föl, hanem mutatkozott még 1720-ban a Temes megye területén állomásozó katonaságnál, 1733 ban a budai várórségnél, 1834-ben Vas megyében, 1835-ben pedig Fejér- és Bács megye lakosai között.

¹ *Weszprémi: Succincta medieorum Hungariae et Transilvaniae biographia.*

XVI. század.

Ezen század alatt is többszörösen dühöngött a pestis Magyarországon. Így 1508. és 1509-ben különösen a dunántúli megyék voltak pusztításának színhelyei, főleg Veszprém-, Fejér- és Győrmegeyék szenvedtek általa legtöbbet. Ezen járvány alkalmából fenyegette János szepesi gróf a sokáig Prágában időző Ulászló királyt, hogy bezárják előtte a magyarok Buda kapuit, ha a pestis dühöngése daczára gyermekeivel együtt vissza nem tér?

1511-ben Budát és környékét látogatta meg a pestis, de egyúttal a többi megyékre is kiterjedt. Erről írja *István ffy*, hogy Ulászló király a Buda várában és majdnem az egész országban dühöngő járvány miatt nem annyira saját magának, mint inkább gyermekeinek megóvása czéljából velők együtt Pozsonyba men?, a járvány csökkenésének idejét bevárando.² A pestis ekkori dühöngésének nagyságát némileg megítélhetjük abból, hogy a Ferencz-rend egymaga 386 tagot veszített.³

1527-ben különösen Buda környékén vérhas pusztított, mely főleg a táborozó német hadsereget annyira

¹ Joannem, Comitum Scepusiensem minatum fuisse, ab Hungaris portás Budenses Regi oclusum iri, si absque liberis, quamvis saeviret pestis, in Hungáriám redíret. Egit. chronolog. Timon.

² Cum atrox pestilentia urbem invaderet, et tota fere Pannonia cumprimis grassaretur, nõm tam sibi, quam liberis metuens, Posonium una cum illis concessit, mitigandae eius tempus exspectaturus Hist. Lib. V.

³ Friedrich: História provinciae Seraph.

meGLEPTE, hogy I. Ferdinánd kénytelen volt Budán rendes katonai kórházat felállítani, mely azután évszázadokon keresztül működött. 1530-ban a pestis *Gyulaffi Lestár* feljegyzései szerint az egész világon dühöngött? 1542. és 1552-ben újólág fellépett és ezen járvány annyiból nevezetes, hogy ekkor tettek először rendszeres orvosrendőri intézkedések a tovább terjedés meg-megállítására. és a nép utasítva lón, hogy miként éljen, mit egyék és igyék, hogyan kerülje a pestises betegeket stb. A kezdetleges, és talán meg sem tartott óvintézkedések azonban a pestisnek nem bírtak gátat vetni; dühöngött az továbbra is, így 1553. és 1554-ben, főleg Erdély országban, hol 7000 ember halt el ifjat és öreget beleszámítva/ továbbá 1562-ben, midőn a járvány leginkább Esztergom, Buda, Eger, Tolna, Kassa és Eperjes környékét pusztította, nemkülönben a török hadakban is igen sok kárt tett.

Az 1542-ik évben a pestis mellett a sáskák is erősen pusztították Magyarországot. Ezen évről írja *Pető* Gergely krónikája, hogy „a sáska nagy sokasággal jára, és fölötte sok károkat is tön mindenütt a vetésekben, szőlőkben és gyümölcsben?⁴ Ugyanezt írja *Istvánffy* történelme is, megemlítvén, hogy ezen év a pestis erős dühöngésén kívül, a mely sok ezer embert pusztított el, még az élelem hiányáról és a nagy éhségről is nevezetes, melyet a Keletről jövő sáskák mérhetlen sokasága — lelelgeván mindenütt a vetéseket és a szőlőket — okozott⁰

Hasonló sáskajárás volt 1539-ben Erdély területén, még pedig oly nagy mértékben, hogy a napot

¹ Pestis per universum mundum grassatur.

² Pestis maxima per totam Transylvaniam, mortuique sunt hominum 7000 millia, parvi et magni, iuvenes et senes Gyulaffi Lestár.

³ Fűit is annus supra pestilentiae vim ingentem, quae multa mortalium millia absumpsit, etiam inopia frugum, et rerum necessariorum famisque et mediae difficultate. quam locustarum infinita multitudo ex Oriente advolans, corruptis ac depastis ubique segetibus vineisque, invexerat - memorabilis“. Hist. Lib. XXXIV.

elhomályosította;¹ 1549-ben ugyanott újólá,² és Magyarországon³ pusztítottak. 1570. évről írja *Pető* Gergely krónikája, hogy „Magyarországban nagy éhség és az élésben nagy fogyatkozás vala.“ Ugyanezt említi a *Bakschay-főte* Chronologia, megjegyezvén, hogy az éhség a népre öldöklő betegséget hozott.⁴ *Istvánffy* ezen évet a terméketlenség és éhínség miatt szintén rossz emlékünek mondja, mert az állandó esőzés az elvetett magot megrothasztá, a poshadó talaj pedig télen teljesen hóval lévén borítva, tavasszal a nagy szárazság miatt a vetés tönkre ment, és így az aratás igen silány volt. A termés hiánya miatt sok ezer földművelő kényszerült a legszokatlanabb anyagokat használni élelemre, főleg kenyérsütésre; ez okból különféle járványos betegségek neheztedek a népre, — és a lakosok nagy része nemi külömbség nélkül tönkre ment általuk.⁵ 1574-ben Erdélyt sújtotta a pestis, mely öt évig dühöngött.⁶ 1585-ben egész Magyarországon pusztított *Istvánffy* szerint, és ugyanakkor különböző csodás jelenségek mutatkoztak sok helyen.⁷

1586-ról *Bakschay* krónikája megjegyzi, hogy a

¹ 1539. Hoc eodem anno magna locustarum vis, ut lucem solis eriperet. Gyulaffi Lestár.

² 1549. Hoc eodem anno plures locustae visae ipso die transfigurationis Christi. U. a.

³ Locustae Hungáriám pervolitant et inficiunt. Chron. Bakschay.

⁴ Fames ex rerum ad victum necessariorum inopia morbos citiales generat. Chron. Bakschay

⁵ Septuagesimus supra mille et quingentos a partu Virginis annus insolita fame, et rerum omnium terra nascentium sterilitate et penuria ingrata sui memóriám reliquit. Nam cum continui imbres sata mollivissent, ac dcinde putre solum profundis nivibus superobrutum esset, verisque tempore extrema siccitas ingruisset, corruptis ubique segetibus, tennem atque inopem messem effecere, sic, ut multa millia agricolarum, quod frugibus carerent, ad inusitata conficiendi janis ac eduliorum gene;a adigerentur, ex indequé fieret, ut varii demum pestilentesque morbi vulgo emergerent, quibus maximum pars mortalium promiscuü sexus passim interiret. Hist. Lib. XXIV.

⁶ Pestis magna in Transilvania, quae quinque annis duravit. Gyulaffi Lestár.

⁷ Per idem tempus praeter summám pestilentiae vim passim in Pannonia saevientem prodigia multis in locis visa. Hist. Lib. XXVI,

pestis nemcsak hazánkban, hanem Törökországban, Itáliában és Ausztriában is pusztított?

1586-ról *Gyulaffi Lestár* naplójában következő sorokat találjuk: „Indultunk ki az fejedelemvel és gubernátor urammal Gyula-Fej érvárról az pestis elől Prásmárra penultima junii, ott váltig késénk. Ebben az esztendőben holt meg Dávid Sigismundus Szebenben, futva az pestis előtt Fejérvárról, de Szebenben, correptus peste, meghalt

A XVI. század járványtörténelmének speciális jellegét a *morbus hungaricus*, a hagymáz adja meg, melynek találó neve a régi írásokban *hadmás*, minthogy annyi emberéletet szokott elseperni, mint maga a háború. Főleg a Magyarországon tartózkodó idegen zsoldosok között pusztított, így például Joachim, brandenburgi örgróf a törökök ellen indulván, a Buda előtti táborban, de főleg a visszavonulás alkalmával 30.000 katonát vesztett e járvány miatt.

1597 ben Pápa ostrománál főleg az olaszok között dühöngött, úgyannyira, hogy történelmi adatok szerint 8000 ember közül csak 5000 térhetett vissza hazájába, a kórházból pedig alig menekülhetett egy is, az orvosokat és ápolókat szintén beleértve. Montecuccoli 12.000 osztrák katonával jöven Magyarországra, Komárom és Érsekújvár között rövid idő alatt szintén 1000 katonát vesztett el hagymázban, miáltal a hadjárat is sikertelenné ion. Valószínű, hogy hazánk speciális betegsége, a váltóláz, szintén részt vett a typhus melle't a pusztításban, és így a hazánkban idegenekre nézve annyira rosszhírűvé vált a tartózkodás hogy példabeszéddé lett e korban, miként „*Magyarország a németek sírja* “

Egy XVII. századbeli orvos, *Cober*, ezen sajtáságos és akkoron nem ismert magyar betegségről azt írja, hogy „a magyar láz csak annyiban különös, mert az idegeneknek van ártalmára, és hogy a magyar paraszt ezen betegség ellen megszokás által eltompult, másrészt kedvencz ételének, a foghagymának véderőjében bízni látszik, melyet nagy mennyiségben fogyaszt.“

¹ Lues contagiosa incunibit ditioni Ottomanicae, Hungariae, Austriae, Italiae. Chron. Bakschay.

XVII. század.

A XVII. századnak mindjárt kezdete, az 1602-ik év igen súlyos és gyászos emlékü volt Erdélyre nézve. Rettenetes éhínség, és ebből döghalál pusztítá az országot, igavonó állat nem maradt, és a nép maga vontá az ekét; a kétkerekű taligát, vagy szekeret, melyet a nép maga húzott, ekkor nevezték *Básta szekérének*. A nagy éhséghez hasonlót keveset olvashatunk a történelemben. A förtelmes állatoknak, megdöglött ebeknek macskáknak evésére kényszerítette a szükség és nyomor az embereket; sőt még a szíjjakat is összevagdálva, megfőzték és megették. A halálra ítélt emberek húsát magok között osztották föl; az anya megölte gyermekét, hogy annak húsával táplálja önmagát. Főlemlíti a történelem, hogy egy enyedi oláh asszony tulajdon gyermekét megfőzte, egy másik pedig Szebenben leölt hat gyermekét ette meg. Egy elpusztult faluban egy kis fiút találtak, ki azt mondá, hogy az előtte levő csontváz anyjáié volt, kinek húsát ő és az ebek ették meg. Rémséges dolgok ezek, melyek Bőd Pété'* művében olvashatók, nem csoda, ha az éhség és a döghalál az egyház imáiban is befoglaltatik, és a nép ma is éneklé vallásos kegyeletében:

„Háborútól oltalmaz,
Híveidnek irgalmaz,
A döghalált és éhséget
Tőlünk távoztasd!“

Erdély ezen nagy éhínségéről, mely Básta szomorú emlékü idejére esik, *Istvánffy* történelme ezeket írja: „Mindezen bajokhoz rövid idő alatt éhség és élelem-

hiány járult az egész tartományban, mert az élelmi czikkek naponkénti harácsolásán kívül a nagyobb és apróbb marhákat nagy mennyiségben hajtotta el a katonaság Sziléziába és a többi tartományokba, hiába sírván, és követelvén vissza azokat a föl;művesek. Egy véka gabona ára csakhamar 25 és még több aranyra szökött, a szánandó emberek ezért ló és macskahússal, továbbá egyéb, természetellenes élelmiszerekkel voltak kénytelenek táplálkozni.³

1606-ban a tokajiak szenvedtek nagy éhínség t, melyről *Gyulaffi Lestár* ezeket írja: „Tokajban annyira jutottanak volt az nagy éhség miatt, hogy az tehénbőrt áztatták meg, falatonként metélvén. Egy ítce búzát egy aranyon adtak.“

Istvánffy 1602-ről pestist említ, mely Ausztriában és nálunk dühöngött, még pedig oly nagy mértékben, hogy — állítása szerint — nagy számú halandót vitt el magával kor- és nemkülönbség nélkül. Az öldöklő pestis a háziállatokra is kiterjedt, melyek, hiába lévén minden gyógyszer, csakhamar mindenütt elhullottak? Ezen pestisről és az ugyanakkor volt földrengésről a *Timon-féle* chronologia is megemlékezik.³

Fellépett még a pestis, bár szörványosan, ezen idő alatt is többszörösen. így 1613-ban Pozsonyt⁴ —

¹ Quibus etiam incommodis brevi postea extrema in provinciám fames et rerum ingens inopia invecta est, quum supra quotidianas omnium alimentorum direptiones, ingens quoque maioris, minorisque pecoris numerus in Silesiam et alias regiones, flentibus agricolis, et sua pecora frustra repetentibus, gregatim abigerctur sic, ut brevi post Irumenti modius XV. et amplius aurcis numis veniret, et miseri homines equinis carnibus ac felicibus, et idgenus praeter naturam ci bari is vesci cogercntur. Hist Lib XXXIII.

² Eo anno magna pestilcnciac vis in Austria ac Pannonia sentire coepere, ita, ut infinitos mortales omnis sexus et actatis absumperit; invecto etiam mali contagio in ipsa pccora et iumenta, quae, — nullis inventis remediis — pasaim ubique interibant. Hist. Lib. XXXIi.

³ Sacva pestilcnciac lues, validique terracmotus tam Hungáriám, quani etiam Austriam calamitosam effeceruut Epit chronolog Timon.

⁴ Pestis tandem Posonium infestat. Chron. Bakschay.

1621-ben pedig az egész országra kiterjedve, főleg Debreczent pusztítá, hol 2000-en haltak el benne.

1622-ben éhínséggel együtt pusztított, a miről *Pető Gergely* krónikája a Bethlen első támadásáról szóló chronologikus adatok végén ezeket írja: „Éhség és döghalál halhatatlan szönyü nagy vala, a minémü ennek előtte talán soha Magyarországbán nem volt, kit az ő iszonyúságának szörnyüése miatt le sem merek írni. Mert nem is hinnék el az utánunk következendő emberek. Ilyen nagy nyomorúsággal és mindenféle ínséggel vala szegény Magyarország minden felől környül vétetve. Könyörülj Úr Isten a kereszténységen, szánd meg népednek veszedelmét és számtalan sok vérontását, és adj békességet mi üdönkben. Amen?”

Az 1622-iki éhínség nyomait *Pázmány Péter* leveleiben, és a hozzá intézett jelentésekben, melyeket *Praknai Vilmos* bocsátott közre, szintén feltalálhatjuk. 1623. ápril 22-én a bécsi udvari kamarához intézett levelében írja Pázmány, hogy fölösleges gabonája nincs, mert a megelőző év igen terméketlen volt — *quod annus admodum s'e>ilis fuerit.* — Bethlen Gábor 1622. márczius 22-én arra kéri Pázmányt, hogy az április 3-ra kitűzött országgyűlést halasztassa el a királylyal június 1-re, mert - úgymond — „az élésnek is szörnyü szük volta minemü akadály legyen az utón járásra mostani üdőben, mindeneknél nyilván vagyon?” Az érsek újvári őrség 1622. ápril 16-án kéri a bibornokot, engedje meg, hogy lovaikat a primást legelőkre hajthassák, a többek között ezeket írván: „Csak az Ur Isten tudja, minemü nagy fogyatkozással és sok sanyaruság^al teletettük ki lovainkat az hosszú télből, és immár ugyan tovább nem tudjuk mivel fentartani?” Ugyanezen engedélyt kéri egyébiránt még 1625 június 4-én is ezen szavakkal: „Tudgyuk és elhittük, hogy mindennemü fogyatkozott állapotunk nyilván vagyon Nagyságodnak, ugyannyira, hogy az mostani nagy drága és szük üdőhöz képest az szánkban falat sincsen, nem hogy még azt is pénzen vehetnénk?”⁴

1628-ban Pécssett, 1632-ben újólag Pozsonyban,

továbbá Nagyszombatban dúlt a pestis. Debreczent másodízben 1633-ban is fölkereste, hol a városi hatóság a járvány miatt a tánczot, zenét és a dalolást eltiltotta. 1644-ben az egész országot bejárta,¹ és ekkor gróf Pálffy Pál nádor családjából is két áldozatot követelt.² *Veresmarti* Mihály, a református lelkészből lett pozsonyi kanonok, ezen járványról 1644 október utolsó napjain kelt levelében ezeket írja: „Mi tagadás benne, nálunk is halogatnak, és Tamás pap is, szegény, elköltözők közülünk. Utcánkban nálánál nyilván több nem holt. Hanem azon Tamás papnak házában egy gyermek betegedett meg, az is odaki (a kórházban) holt meg. Ismét Kerbehunál mondják, hogy egy öregasszony betegedett meg, az is odaki holt meg.“ Alább ezek olvashatók: „Azért halasztottam írásomat, hogy e féléknek ilyen helyekből vitele látására irtóznak az emberek, jóllehet míg leveleim Győrre érkeznek, eleget szellőzhetnek. Nálunk már lassúdik a pestis, egy nap kettő, három ha hal, s azok is a városon kívül, s leginkább a vár alatt“?

1665 ben *Keczer* Ambrus, gróf Tököli Istvánnak hűséges társa, említi utazásairól felvett és 1663-tól 1669 ig terjedő naplójában a következőket: „Komorázon elég jókor szállhatánk, de mivel négy házban is holtak pestisben, alig vártuk volna, hogy elmehetnénk“.

1678. és 1679 ben a pestis újból nagy erővel dühöngött,⁴ és Bécsbe is áthatott, melynek lakói közül hat hónap alatt 7000 áldozatot követelt. Az udvar ekkor Prágába, utóbb Linzbe menekült. Miskolczot is súlyosan látogatta meg ez évi járvány, a mely 1500 embert pusztított el falai között. Kecskeméten 2570, Debreczenben 7800, Eperjesen 3000, Pozsonyban 11.000 volt a pestishalottak száma. A járvány erős dühöngése miatt az országgyűlés is 1681-ben nem Pozsonyban, hanem

¹ Pestifera lues Hungariam pervagatur. Egit. chronolog. Tiinon

² Fuxhoffer-Czinár: Mona teriologia.

³ Ipolyi Arnold: Veresmarti Mihály élete cs munkái.

⁴ Pestis anno prioré inchoata. durat per Hungáriám adhuc et grassatur. Chron. Bakschay.: Sacva pestis funeribus replet Hungáriám. Egit. chronolog Timon.

Sopronban tartatott. Ezen utóbbi helyen 1679-ben dühöngött a pestis és augusztus havában 230, szeptemberben 780, októberben 882 ember halt el.

1683-ban Bécs ostroma alkalmával hasi hagymáz pusztított, mely a visszavonuló Apafy Mihály erdélyi fejedelem hadseregében is igen sok halálozást okozott. Ekkor írja a fejedelem Déváról november 9-ről a lengyel királynak, hogy Isten segítsége és vezérlete mellett bár esős utakon és a járványos betegség miatt sok embert elveszítve, mégis szerencsésen hazaért székhelyére.¹

1686-ban, Buda ostrománál a keresztények táborában szintén ragályos betegség dühöngött, mely a harcosok közül 20.000 embert döntött a sírba. Ugyanitt éhínség pusztított ez időben, habár az éhség már előzőleg is többször tizedelte népünket, így különösen 1639-ben, midőn az előző év rossz termése miatt egész Magyarországot uralta.² A Budavár ostrománál dühöngött éhínségről *Istvánffy* folytatója megjegyzi, hogy ez a török elűzése után sokkal veszedelmesebb, és pusztítóbb ellenség volt, mint maga a török. A nagy éhség és a roppant hideg miatt, minthogy tüzelő fa nem volt, a lakók a Duna szigetjeire menekülve, vadállatok módjára rejtőztek el, és a fák üregeiben húzták meg magukat.³

Hasonló ínséges év volt a megelőző 1685-iki is, midőn a nép — állítólag — a holttesteket ásta ki és ette meg. Ekkor írta gróf *Zichy* István Koháry Istvánhoz, hogy: „a szegény hazánk valóban nagy pusztulásra

¹ Duce Tehova, coque auxiliante, licet pluvioso itinere múltum impeditus, pestilentisque hic plurimis amissis, salvus tamen et incolumis ad domicilia nica redii. Szilágyi: Erdélyi Országgyűlési Emlékek

² Fames tcterrima per inopiam frugum anni superioris generata totam affligit Hungariam. Chron. Bakschay. és Post praeterlapsi anni sterilitatem saeva per regnum Hungariae lames in miseram plebcm desaeviit Epit. chronolog. Timon.

³ Turcis fugae sublatis, alius ingruit hostis, multo atrocior et periculosior ex defectu nimirum annonae et pabulationis dira hominum pccorumque fames, et intensum frigus ex ligni carentia, eo, quod accolae ad Danubii insulas profugi, ferarum instar latitent, in cavernis arborum stragulis contenti. Hist Lib. XLVII.

juta; ha Isten hamar békességet nem ad, éhen haló elég lesz”?

1688-ban Székesfejérvár visszafoglalásánál városunk falai között mesterségesen előidézett éhség dühöngött, mely sok embert vitt a sírba. A mondott év május 9-én az ostromló sereg minden közlekedést elzárt a vártól, és a bent levő törököket kiéheztetés által akarta megadásra bírni. Az éhség a katonák és a lakosok nagy száma miatt napról-napra növekedvén, Achmet várparancsnok titkos levéllel futárt küldött Belgrádba, ecsetelvén a vár sanyarú helyzetét, és gyors segélyt kért. A hírnök útközben üldözői elől kénytelen volt a Dunába ugrani, és úszva menekülni. Azonban a keresztények elfogták őt, és a levéllel együtt Bécsbe küldötték; Lipót király e levél tartalmából értesülvén a várban pusztító éhségről, újabb parancsot adott a még erősebb körülzárásra és kiéheztetésre. A vár lakói és a törökök egy ideig túrték az éhséget, de midőn segély nem érkezett, és sokan éhhalállal haltak el, a bentlakóknak szabad elvonulást engedtek a törökök. A nép nagy része örömmel indult útnak, hogy az éhhaláltól megszabadult, — Győrbe és más helyekre vonult, siralmas szavakkal ecsetelvén azt a nagy éhséget, melyet az ostrom alatt szenvedett. *Pauer* János írja le ezen kiéheztetést Istvánffy nyomán *História dioecesis Albaregalensis* művében. Ép ily mesterségesen előidézett éhség játszott közre két évvel később Temesvár és Kanizsa visszahódításánál.

1690-ben ismét pestis dúlt, mely egyébiránt a török háborúk alatt igen gyakori volt Magyarországon. A járvány 1692-ig tartott és megtizedelte népünket. Ezen utóbbi évre egyúttal sáskajárás is esik, melynek emlékét a krónika tartotta fenn, és a mely Magyarország nagy részére kiterjedt? Erdélyben is pusztított a sásxa, miként ezt *Czeyei Vass* György egykorú naplójában, melyet *Szilágyi* Sándor adott ki, olvashatjuk. „Sok helyeken penig — így szól — kivált az Aranyos

¹ Századok. 1873. 249. lap.

² Maior pars Hungariae inexplicabili detrimento a locustis vastatur. Chron. Bakschay.

mellett az sáskák egész falu határát megözték, úgy hogy rajta semmit nem arathattak; mely okok mián aratáskor is az búzának ára alább nem szállott egy forintnál, vagy kilencven pénznél, az, ki rozsosabb volt.“

Az 1692-ik évi pestisjárvány annyiból nevezetes, hogy ekkor záratta körül katonai kordonnal Lipót király Magyar- és Horvátország határait, hogy a ragály a többi tartományokra át ne terjedjen. Ezen évben Szavojai Eugen hadserege is sokat szenvedett a járványtól. Hadi népe közül 30.000, leginkább német, halt meg részint pestisben részint pedig a vele együtt dühöngő hagymázban, sőt maga Eugen herczeg is megbetegedett. Ezen évről olvassuk *Katona* történelmében, hogy nem annyira az ellenség, mint inkább a betegségek és a pest's ellen kellett ekkor küzdeni.¹

A hagymáz egyébként, a morbus hungaricus, nr ly az előző században lépett föl, a XVII. század alatt is rémséges pusztítást vitt végbe nemcsak hazánkban, hanem a külföldön is, főleg a harmincz éves háborúban. A történelem följegyzé, hogy Drezdában 100 háztulajdonos közül alig maradt fen 6, szintúgy Thüringiában és Szászország többi részeiben is; Würtemberg 400.000 lakosa közül csak 48 000 maradt életben a typhus pusztítása után.

Hazánkban is, mint a főnebbi vázlatból kitűnik, a XVI. és XVII. század kimagasló, pusztító járványa a pestis és a hngymáz volt. Mindkét betegség jó talajra talált a folytonos háborúk, a társadalmi szétzüllött viszonyok és az erkölcstelen életmód miatt, a melyek a török világ után hazánkat az erkölesi és anyagi romlás örvényébe döntötték. Hasonló viszonyok voltak a külföldön is, nem csoda tehát, ha a járványok mindenkör nagy intenzitással léptek föl, úgyszólván megtizedték az emberiséget, melynek hygienicus viszonyai ebben a korban a lehető legrosszabbak valának.

¹ Hoc anno magis cum morbis et peste, quam cum hoste pugnandum fűit. Epit. chronolog. Hung. 111.

XVIII. század.

A XVIII-ik század kilencedik évét rettenetes hideg, és ezután fellépett typhus és marhavész jellemzi nemcsak hazánkban, hanem az egész földön is mindenütt. A hideg oly nagy volt, hog}^ például Vclencze jéggel volt körülvéve,¹ a föld pedig hazánkban állítólag három rőfnyi mélységben megfagyott. A dermesztő hideg több embert ölt meg akkor, mint akármely járványos betegség, különösen a katonaság között.² A császarmadarak és a foglyok a nagy hideg miatt a lakóházakba is behúzódtak.³ Igen nagy volt a hideg január 6-án, Vizkereszt ünnepén, midőn a fák teljesen tönkrementek.⁴ A nagy hidegség és az ebből eredő éhséghez a sáskák és tücskök pusztítása járult, a mely tetemesen növelte az éhínséget, és előmozdítá a pestist.⁵ Ennek fellépése előtt a hagymáz dühöngött, különösen a déli megyékben, a vele együtt fellépett marhavész pedig, mely egész Európára kiterjedt, oly nagyfokú volt, hogy a statisztika szerint 1½ millió marha hullott el általa. Nagyon természetes, hogy ily anyagi romlás a járvá-

¹ *Extrema maris Adriatic! apud Venetias glacie riguerunt.*
Építóm, chronolog. Timon

² *Hiemis summa asperitas multos mortales sustulit, praecipue ex inilitibus Caroli, Svecorum regis, apud Borysthenem hibernantis.*
Épit. chronolog. Timon.

³ *In Hungária attagenae et perdices in domos, coactae frigore, sc penetrabant.* Ibidem.

⁴ *Inaudita hiemis accrbitas die 6-a Januarii, festő Epiphaniae, qua intereunt arbores.* Chron. Bakschay.

⁵ *Damnum a locustis et cicadis famem auget á pestem 1 bidem*

nyok fellépését vonta maga után, és hazánkban már 1709-ben vehemens erővel lépett föl a pestis, és azóta — lehet mondani — az egész századon keresztül nem hagyta el Magyarországot; egyes helyekre szorítkozva, állandóan pusztítá kisebb-nagyobb mértékben a lakosokat, míg végre 1739-ben újólag teljes erővel tört ki.

Külföldön főleg a hagymáz dühöngött, és 1742-ben Prágában *Károly Albert* bajor választó seregéből 30.000 katonát követelt áldozatul. Elpusztult ugyanakkor a lakosság nagy része és majdnem az egész, ott működő orvosi személyzet. A hétéves háborúnak is hűsége követője volt a hagymáz, és Poroszországban az 1767-ik év 1700-al több halálozást mutat föl, mint az előző évek. De legrémésesebb volt a hagymáz pusztítása a XVIII-ik század utolsó negyedében azon háborúk folytán, melyeket a spanyol örökösödés és a francia forradalom támasztott. 1797-ben, midőn a francia sereg Mantuát elfoglalta, a várban levő osztrák katonaságközül 40.000 ember betegedett meg, és 10.000 halt el typhusban. Genua is ugyanezen időben hat hó alatt 14.000 embert vesztett a járvány folytán.

A pestis 1709-ben megelőző nagy hideg és éhség után lépett föl hazánkban, miként egy egykorú feljegyzés is mondja: „*Pestis ex nupera ob hiemis riyorein virtus inopia** *Áz* előző évben Lengyelországban dúlt,¹ és *Istvánffy* folytatójának leírása szerint hazánk már ezen évben rettegett a Lengyelországban pusztító és Szilézián keresztül a szomszéd tartományokat fenyegető járványtól. A védekezés czéljából e két országból hazánkba vezető minden közlekedés elzárattott ez évben, és a kereskedés felfüggesztve Ion.² A járvány az ország nagy részére kiterjedt³ és dühöngése 1709-től 1713-ig tartván,

¹ *Pestilentia absumit Pólón iám, in vicinas regiones infundenda.* Epitom. chronolog. Timon.

² *Ceterum maximé Hungari metuebant pestem in vicina sibi Polonia grassantem, et Silezia modi) iinibus appropinquantem; quapropter omnes inde in Hungáriám aditus sunt interclusi et mercimorum negotiatio suspensa.* Hist. Lib. L.

³ *Interim (170i>) múltáé provinciáé sub exitum aestatis pestilenti contagione laborare coeperunt.* Schmitth: *Arihicpiscopi Strigonienses.*

áldozatainak számát a történetírók 300.000-re t szik. Oly nagy szám ez, a mely az akkori kuruczháborúk elesettjeit messze felülmúlja. Rémület volt akkor hazánkban és Erdélyben, mert *Cserei* Mihály históriája szerint „rettenetes, hallatlan ítéletet bocsáta Isten reánk, a pusztító dőghalált, melyhez hasonló sohasem volt“.

A védekezés a járvány nyal szemben egyesítő a pártoskodó feleket, és rendszeres utasítások lőnek kibocsátva, megfelelőleg a pestisről akkor létezett, és a kór-nemző bacillusok felfedezésétől eltekintve, még ma is érvényes felfogásnak. Elrendelte a többek között a hatóság, hogy a ragályozott helyek teljesen elzárandók, katonai kordon húzandó, és 40 napi vesztegár alatt tartandók mindazok, kik fertőzött helyről érkeznek. A közlekedést, vásárok tartását, bucsujárást, a temetési szertartásokat eltiltotta, az elhaltak ruháit pedig elégetni rendelé. A betegnek csak az ablakon keresztül volt szabad gyógyszereket és táplálékot benyújtani, a velők érintkező orvosok, sebészek, papok, sőt a sírásók is az egészségesektől teljesen elkülönítve, mellükön ismertető jelül kék és veres posztóból való keresztet tartoztak viselni. Az elhaltak hulláit nem a temetőbe, hanem félre eső helyekre kellett közös gödörbe elásni, és mésszel előbb leönteni. A lakások csak az utolsó pestis eset után 40 napra voltak szigorú tisztogálás, meszelés és kifüstölés után használhatók Mindezek oly intézkedések, melyek napjainkban is teljesen mcgállanak, és ép ezét célravezetők.

A nép által gughalálnak nevezett ezen pestisjárvány, mely Aradon és Csongrádon keresztül jött hazánkba, csakhamar oly mérveket öltött, hogy sok falu teljesen kihalt, másutt pedig csak 2—3 ember maradt meg, az állami és a társadalmi rend teljesen fölbomlott, és így a nemzet szabadságának, a Rákóc y-ügy teljes bukásának előidézés re a peslis lényegesen közrejátszott. *Katona* szintén a szokatlan, és évszázadok óta nem ismert nagy hidegre, mely hazánkban a vetéseket és a szőlőket tönkre tette, nemkülönben az egész országra kiterjedt pusztító pestisre, a mely a városokat és falvakat mér-

hetlen gyászba borítá, — vezeti vissza a háborúnak a trencsényi csatavesztés utáni aláhanyatlását.¹

Ezen nagy járvány, mely az egész országban dühöngött, a mi szűkebb hazánkat, Székesfehérvár városát sem kímélte meg. Sajnálom, hogy a járvány lefolyására, kiterjedésére és az áldozatok számára nézve megbízható adatokkal nem rendelkezem, mert a városi levéltárban semmi, a belvárosi plébánia anyakönyveiben pedig csak hiányos bejegyzések találhatók. A belvárosi plébániának 1702 óta vezetett halálozási anyakönyveit áttekintvén, az 1709. évről azon bejegyzést találtam ott, hogy az illető anya könyvvezető a pestisben elhaltak névsorát nem jegyezhetette be, mert az adatok nagyon rendetlenül érkeztek hozzá. Egyes adatokat azonban mégis össze tudtam szedni. Így például a pestisben elhaltak számát körülbelül 300-ra, a más betegségben elhaltakét pedig 105-re teszi. Említ 84 egyházi szertartás nélkül eltemetett egyént, kik valószínűleg szintén pestisben haltak el. A halottak között feltűnő sok a Rákóczy ellen működő *Heister* katonája — miles cohortis *Heisteriana*, — így például deczemberről 12-öt említ *DierUng* és *Rolloy* századából. *Schober* Mátyás, ki mint egészségügyi biztos, Bécsből küldetett a pestis alkalmával városunkba, 1710-ben szintén a járvány áldozata lön. Ennek sírfeliratát is közli az anyakönyv ezen szavakkal: „*Hic jacef Do minus Mathias Schober, medicu . Alios curavit, seipswn non potwt, victima sanitatis, peste mortuus anno 1710. Novembris 17. Reqidescat in pace.*“ Mint érdekes adatot, öt katona nevét is feljegyezte, kik a pestisből meggyógyultak. Ezek: *Tindl* Ádám, *Kall* János, ifjabb *Engelhardt* János, idősb *Dragler* István és *Schlosser* János.

A szent ferenezrendi zárda, mely a törökök kiűzése után 1690-ben újból alakult, e járványról nem tar-

¹ *Insolitum, ac a saccufis inauditum frigus, quod multas in Hungária stirpes vitesque decoxerat, et vulgata per regnum fo da pestilentia, cuius vis urbes et pagos assidius funeribus exhauriebat effecit, ut ab aestu belli hostes, clade Trencsiniensi confracti, reniitarent. Epit. chronolog. terüm Hungaricarum.*

talmaz feljegyzést, pedig sok kolostor vezetett állandóan naplót, diariurnot, a mely sok esetben igen becses adatokat foglal magában. így például a pesti szerviták ezen korbeli feljegyzései napról-napra mutatják a járvány nagyságát, leírják a szerzetesek nehéz hivatását, melynek igen sok tag esett áldozatul.

A városi levéltárban hasonlókép semmi adat sincsen. 1610-ről találtam ugyan egy aktát, de ennek csak czime van meg: „*Pestis praevertendae fine medicamenta transmissa notifiedntur*, vagyis: a járvány elhárítása czéljából küldött gyógyszereket a hatóság feljegyezte.

A megyei levéltár sokkal gazdagabb e járvány alkalmából kibocsátott rendeletekben. Itt már 1700. november 20-ról találtam egy királyi határozatot, melyben *L Lipót* a netán fellépő járvány alkalmából mindazokra halálbüntetést szab, a kik ragályozott vagy gyanús helyekről igazolvány nélkül közlekednek. 7. *József* 1709. november 23-án közli a hatósággal azon városok névsorát, hol Lazaretok és veszteglő intézetek állítandók fel. Ezen helyek a táblázatban kereszttel vannak megjelölve, és Székesfej érvár is ezek között említettik. 1711. márczius 10-én Székesfej érvárról keltezve *G. T. Gingkell de Weinbuch* katonai parancsnok értesítést ad ki mindazoknak, a kiket illet, hogy Kaizer kapitány jelentése szerint a pestis Győr városában igen erősen dühöng, és így a megyei hatóságnak mindaddig nem ad szabad közlekedést, míg a járvány meg nem szűnik. 1711. június 15-én *Eleonóra Magdaléna Terézia* özvegy császárné a pestisben elhaltak ruháit és ócska tárgyait, melyek a járvány megszűnte után újabb infectio veszélyével fenyegetnek, elégetni, a ragályozot helyeket teljesen elzárni rendeli, és meghagyja, hogy az orvosok és sebészek egészséges emberekkel ne érintkezzenek, ellátásukról pedig a hatóság gondoskodik. Ugyanő 1711. december 29-én jelentést kivan a hatóságoktól, hogy a pestis hol mutatkozott, mennyi ideig tartott, és mikor szűnt meg.

1712. január 11-én értesíti az udvari Cancellaria a hatóságot, hogy Veszprém vármegyét, hol főleg Pápa és egyéb helyek mondatnak különösen ragályozottak-

nak — *ubi nimirum Papa et alia loco, infecta esse perhibentur* — teljesen elzárja a közlekedéstől. Ezen latin szövegű rendelet magyar kísérő levelében írja *Esterházy Pál* a hatóságnak, hogy „*az egész Veszprém vármegyével való communication és canmerciatiótól abstineálni magát el ne mulassza*“ 1712. július 19-én *Károly* király tudatja, hogy Buda külvárosában a ráczok gondatlansága miatt a pestisjárvány újból kitört, két ház teljesen kihalt, többen betegek, és a ragály tovább terjed. Ez okból éber, felügyeletre és gondoskodásra inti a hatóságot. Egy másik leiratában pedig elrendeli, hogy a járvány miatt Pestre, vagy innen vissza Bu Iára menni nem szabad. Szeptember 3-án értesíti az összes megyéket, hogy a járványnak Pécsbe való terjedését meggátolni akarván, a Rábán Szt.-Gothárdnál, Körmendnél, Sárvarnál és Győrnél, a Vágón pedig Szered, Galgóc, Tencsén és Tiszucz-Ujhelynél lehet csak átkelni; ezen helyeken hatósági ellenőrzés és orvos felügyelete alá helyezi az átkelőket. November 26-án a veszteglő intézetek felállítását rendeli el Bécs és az örökös tartományok felé, még pedig Tiszucz-Új helyen, Szakolczán, Szt.-Miklóson és Szt.-Gothárdon. Elrendeli, hogy ha valaki a határon át akar menni, csak a 40 napi vesztegár után és hatósági bizonyítvánnyal bocsáttassák tovább. A rendelet ellen cselekvőkre szigorú büntetést szab, esetleg halállal fenyegeti őket.

Van végül egy királyi leirat 1713. január 9-ről, melyben *III. Károly* előadja, hogy Lotharingi Ferencnek a megye területén táborozó két hadtestéből a beteg katonákat Sós-kúton helyezték el, az egészségesek pedig elkülönítve Gyúron, Ettyeken, Tordason és Ráczkresztúron vannak körülfalva, és orvosi felügyelet alatt állanak. Intézkedésre hívja fel az alispánt, hogy a környékbeli lakosok készpénzfizetés mellett élelmi cikkekkel lássák el a körülfalva katonaságot és meghagyja az alispánnak azt is, hogy Buda és Pest részére, melyek a járvány miatt szintén el vannak zárva, élelelről hasonlóképen gondoskodják.

Szombathelyen, melynek történetét *Kiutz* Adolf

irta meg,¹ a járvány 1710. június 1-től 1711. február 24-ig pusztított és ezen idő alatt 2000-nél több áldozatot követelt. Érdekes a város ekkori határozatai között, hogy a ragály bevitelének csökkentése céljából, még mielőtt a pestis fellépett, 12 frt büntetést szabtak mindazokra, kik oly helységek lakóival érintkeznek, hol a pesti' már dühöngött. Június 29-én kimondotta a hatóság: „hogy mivel az pestis benn lévén az városunkban, azért az doktorok mellé az fördős legény és az borbélyok nyolcz nyolcz napigh azoknak gyógyításokra, az kiken van, rendeltetnek.“ Július 13-án már minden összejövetelt betiltott a hatóság, a templomokat bezárták, és istentiszteletet a piacon tartottak, mint a városi jegyzőkönyv mondja: „Az pestis már igen regnált itt Szombathelyen, azért az szent Egyházakból kirekesztettek az népek, az piacz közepén kezdettődött az mise mondás* Ennek helyére emelték azután a járvány lezajlásakor a Fábrián- és Sebestyén-kápolnát. A járvány nagyságát megítélhetjük abból, hogy a jegyzőkönyv szavai szerint augusztus 12-én jelenti a bíró: „egy napon circa 30 és 35 halottak vannak, az kik az pestises dögilettségben meghaltak.“

Ezen járványra, mint mentő körülményre hivatkozik *Telekesi* István, egri püspök, azon védő iratában, melyet Kereszt'ly esztergomi érsekhez intézett. Előzmény gyanánt tudnunk kell, hogy *Telekesi Rákóczy* párthiveivel való gyakori érintkezése miatt gyanús emberré Ion az udvar előtt, miért is október 3-án kelt rendelettel az esztergomi érsek igazolás céljából maga elé idézte őt. A kitűzött napon meg nem jelenvén, felfüggesztéssel és minden egyházi működéstől eltiltással sujtatott. *Telekesi* ekkor terjedelmes védőiratot nyújtott be, melyet *Katona* közöl, cs a melyben megemlíti, hogy az idő rövidege, és az erősen dühöngő járvány gátolták őt a megjelenésben.² Egy későbbi, már felfüggesztése után írott

¹ Dr. Kunz Adolf: Szombathely — Savaria — monographiája.

² Nonnisi trés aut quatuor dies ad comparandum pro tanto i'ínere reperi, et aliunde etiam propter saevissimam contagionem. impeditus fűi. Hist pragmat. Hung. 11.

levele keserves panaszokat foglal magában, hogy papjai közül, kik pestisben szenvedő híveiket nagy buzgó-Sággal gondozták, igen sokan elvesztek a járvány miatt, és ő neki nem szabad sem saját papneveldejéből, sem pedig egyéb szerzetek tagjai közül senkit sem föl-szentelni.¹

Az 1709-iki, egész hazánkra kiterjedő pestis járványon kívül nevezetes még e korban az 1718-ik évi marhavész, mely főleg Erdélyben dühöngött, és a melylyel együtt, utóbb annak folytatásaként a pestis lépett föl, és a Székelyföldön 100.000 embernél többet ölt meg. Nagybecsű adatokat tartalmaznak ezen pestisjárványról *Czegei Fass László* terjedelmes, egykorú naplói, melyek 1714. január 1-től haláláig, 1738. szeptember 26-ig terjednek, és a melyeket *Nagy Gyula* bocsátott közre. A három kötetből álló naplóban híven fel van jegyezve írójának élete, és annak minden mozzanata napról-napra, de kiterjeszkedik a társadalmi viszonyokra, és a történelmi eseményekre is egyaránt Minden év utolsó napján rövid visszapillantást vet a lefolyt esztendőre, és annak főbb jellemző vonásait röviden összegezi. A pestisre és vele kapcsolatban az éhségre vonatkozólag sok adatot találtam bennök, melyeket szószerint a következőkben közlök.

Élettörténetének vázlatos felemlítésében ezeket írja: „1712. esztendőben caniculára (nyári iskolai szünetre) kijövén Kolozsvárból, azalatt ott az pestis elkezdődvén, kint maradtam őszig; ősszel az pestis megállván, bémentem ismét.”

1717. év utolsó napján ez a följegyzése: „Őszre kelve sokan kezdettek volt betegeskedni, sőt halni is, sőt az döghalál is némely részében az országnak erősen kezdett grassálni. Mi lesz vége, Isten tudja.”

1718. év december 31-én ezeket írja: „Egész

¹ Ex meis parochis, qui zelose pro suis, peste infectis auditoribus sese exposucrunt, non pauci obierunt, alios ex meis seminariis, vei ex diversis sacris convents bus ordinare non potui, nec possum. U. o.

tavasztól fogva késő őszig háromszor eső alig volt, mely miatt oly szárazság lőtt, hogy még az história is egy-néhány seculumoktól fogva oly nagy szárazságot nem említ. Oly nagy szükség lőtt az országban, hogy csak az közönséges búzának is vékája egy német forinton elment, sőt sok helyeken az szükség miatt kényszerítettek sok emberek az galagonyát megőrölni, és abból sült kenyérral élni és labodából csinált kenyérral. Ezen esztendő mondhatjuk egészségtelen esztendőnek is, mivel ősznek vége felé az pestis Háromszéken és Magyarország felé való székekben is, még a mezőségen is imitt amott derekasan grassálni kezdett, melyet a kegyelmes Isten fordítson el rólunk és parancsoljon az öldöklő angyalnak, hogy legyen elég eddig.“

1719-ről, midőn a járvány legerősebben dühöngött, már a mindennapi feljegyzések között is találkozunk a pestissel. Az ide vágó részek a következők: „1719. június 3. Küldöttem bé Kolozsvárba holmi egyetmásom után, minthogy pestis kezdődött egyik hostátjában, az mint hállatik.

4. Kezdődött Szt.-Gothárdon az pestis.

5. Érkezett délben, ki az szekerem Kolozsvárról, de Isten kegyelmességéből nincsen oly nagy mértékben az, mint az hire volt, hanem csak az commendánsnál és más egy háznál holtanak meg, az kiket is bérekesztettek.

Junius 29. Vették észre, hogy mirigye szökött az inasomnak, Zaharinak, az melyet is az nap Szt.-Gothárdra küldöttem, minthogy ott hálnak.

30. Megholt az szegény Zahari inasom pestisben.

Október 11. Ebéd után indultam el Méhesről, cseledeimmal együtt, mivel egy ember megpestisedett az faluban.“

Az év utolsó napjain ezeket írja: „Ezen elmúlt 1719. esztendő Erdélyben nagy éhséggel volt, az mint-hogy elegen is holtanak meg éhei; teljességgel semmi gabonát sem kaphatni, mely miatt, az mint hire volt, Székelyföldön az éhség miatt az gyermekek kényszerítettek az megholt testvér atyafiaknak húsokat megsütöni

és megenni. Az pestis is tavasztól fogva őszig oly irtózóképen grassált, hogy nem volt oly szék vagy vármegye az egész országban, az melynek nagyobb része iníciálódva nem lőtt volna az pestistől, mely is őszre kelve, cessálni kezdett valamennyire/

A himlő szintén pusztítá ezen korban nemzetünket, főleg 1711-ben, midőn I. József is áldozata Ion. Betegségének és halálának történetét az egykorú Wagner Ferencz után részletesen leírja *Katona* 1739-ben is dühöngött a himlő, de ezen évre, úgy a megelőző 1738-ra esik, miként említem, az 1709-iki és azóta locális jelleggel bíró pestisjárványnak nagy vehemenciával járó újabbi kitörése. Erdélyben már 1737-ben mutatkozott, legalább *Czegei Pass* László naplójában ezeket olvassuk: „Az év vége felé kezdetett hallani, hogy Brassó és Medgyes körül s Szeben táján is pestis kezdetődött volna. “

Hiába volt az elrendelt óvintézkedések szigorú foganatosítása, hiába a vallásos érzületnek fokozottabb mértékben való jelentkezése, hiába volt minden, — a járvány kérlelhetetlenül szedte áldozatait, és átlag véve 300.000 emberrel apasztá sokat szenvedett hazánk lakosságát. Keletkezéséről az egykorú följegyzés azt mondja, hogy: „*Pestifera contagio a Türe arum Transilvaniaeque finibus per Hungáriám incipit serpere*“, vagyis: hogy Törökország és Erdélyből tört hazánkba.

Ezen járvány⁷ áldozata lőn 1738. október 1-én a fönnebb említett naplóíró is, *Czegei Vass* György, miként ezt neje, ki a naplót tovább folytatta egész 1739. január 18-ig, részletesen leírja, sőt fia is elpusztult négy éves korában. Meghatók a napló sorai, melyek ide vonatkoznak: „Az kommendáns meghallván az rajtam esett szomorú csapást, estve bé akart rekeszteni, de nem rekesztett bé ha csütörtökön kimegyek. Az kis fiam is azon nap délután halálra vált, az édes uram testit az koporsóban bezárva kellett az háznál hagynom, és magamnak azon estve az halálra vált kis fiammal,

¹ *Historia praginatica Hungariae.*

mint valamely gonosztevőnek, úgy kellett kimennem, az hostátban gyertyát kellett gyújtatnom, hogy ha megtalál halni az utón, legyen világosság, minél szegényt kinyújtóztassam, mivel már az szava is megállóit volt. Schol megszállni faluban nem mertem, egész éjszaka mentem.“ Leírja végül férjének temetését, mely „igen egyszerű volt, az czéhből rendelvén halotthordókat, semmi harangszó vagy énekszó nem volt.“ A következő napon, október 4-én íiát temette, , későn estve az czigei sírban bétettem, de se harangszó, sem énekszó nem volt.“

Fontos följegyzések vannak ezen járványról Temesvár levéltárában. A pestis dühöngése ezek szerint oly erős volt a városban, hogy 1738. július elején, midőn a járvány fellépett. 90, július 18-án 160, július 22-én 179, augusztus 2-án 305, aug. 6-án 341, aug. 8-án 3/0, szeptember végén 400 és október 4-én 205 volt a betegek száma. A város 6000 lakosa közül pedig 1000, tehát épen egy hatod halt meg.¹

Érdekesek ezen járvány alkalmából Kolozsvár hatóságának rendelkezései, melyek a járványlepte egyéb helyeken is valószínűleg érvényben lehettek. Kimondotta a hatóság, hogy a városnegyedekben a kapitányok az öröket kiállítva, ezek ellenőrzésére a térparancsnok minden másodnap fegyveres katonát küld ki, és a hol mulasztás lesz, a hibást megvesszőzik. Minden gazda tartozik halottját a hatóságnak bejelenteni, és ha a halál este állott be, másnap reggel, ha ped'g délelőtt, úgy azon napon d. u. 4 órakor tartozik az e czélra kijelölt helyen eltemetni Ezenkívül „tilos a részegeskedés, pompás lakodalmakat, temetéseket és keresztelőket tartani nem szabad; a legfőbb embernek is egynél több asztalvendégje ne legyen, az is csendességgel és inkább alázattal, mint lármásan folyjon.“²

Az országos rendelkezések a pestis alkalmával állandóan abból állottak, hogy a fertőzött helyet zár alá vették cs minden összejövetelt szigorúan betiltottak,

¹ Telhisz: Adatok Temesvár történetéhez.

² Jakab Elek: Kolozsvár története.

tehát ez alapon az istentisztelet és a temetési szertartás is felfüggesztve lón. A helytartó tanács szigorúságának jellemzésére felemlítem az 1739. május 2-án kelt rendeletét, melyet *Linzbauer*¹ közöl, és a mely szerint a helytartótanácsnak tudomására jutván, hogy a ref. papok a praedestinatio alapján nem óvják híveiket a tömeges összejövetelettől, elrendeltetett, hogy minden papot, a ki a praedestinatot hirdeti, és a tilalom ellenére nyilvános istentiszteletet tart, vagy temetéseket rendez, fel kell akasztani.

A körülzárolás szigorúságát bizonyítja, hogy Kolozsvár városa már 1839. február 24-én kérte fölszabaddítását, de csak augusztus 11-én mentette föl a katonaság a zár alól. A hatóság keserves szavakban írja le folyamodványában nyomorult helyzetét, megemlítvén, hogy „Isten sujtoló angyala kardját már hüvelyébe tette, s mégis oly szigorúan el van zárva városuk, hogy a ki a pestis alatt nem, most fagy, éhség és ínség miatt vész el. Esedeznek, hogy legalább határukra kijárni, tűzifát hozni, szántóföldjeiket és szellőiket megművelni legyen szabad“/ Még később, 1740. márczius 19-én oldatott föl a katonai kordon alól Pest városa, mely ezen járvány alkalmával 253 emb rt vesztett. A megnyitás után a plébánia templomban a szerviták perjele azon két rendtaggal, kik a pestises betegek mellett a vallási szolgálatot végezték, a mondott napon hálaadó istentiszteletet tartott.³

Városunkra vonatkozólag e járványról biztosat nem tudunk. Csak gyaníthatjuk dühöngését abból, hogy a belvárosi plébánia anyakönyvében az előző évről 56, erről pedig 158 halálozás van bejegyezve név, kor és lakás szerint, de a halálok megemlítése nélkül. Érdekes volna ismernünk a lakosok akkori számát is, hogy ebből következtetést vonhatnánk a halálozási százalék magasságára, de a legrégebb összeírás, melyről a városi levéltár adatokkal bír, csak József császár korából, 1784-ről való, midőn a lakosok száma 11.207 volt.

¹ Codex sanitario-medicinalis Hungariae.

² Jakab Elek: Kolozsvár története III.

³ Budapesti szerviták diariuma.

A papnövelde, melyet ezen időben a karmeliták laktak, följegyzésekkel nem rendelkezik. Valószínű, hogy más kolostorokhoz hasonlóan a karmeliták is vezettek naplót, diariumot, melybe életük főbb mozzanatait, tehát a városban dühöngő járványokat szintén följegyezték, azonban az eltörlés évében részint magukkal mentették irományaikat, a mennyire lehetett, részint pedig a könyv és levéltárakkal együtt ezek is áldozatai lőnek a császári parancsnak, a mely a becsesebb könyveket és irományokat Budára szállította, a kevésbé értékeseket pedig elárverezni renddé.

A czisterdzi rendház, mint az ekkor működött jezsuiták örököse, nagy részét bírja elődei följegyzésének. 1768 óta kötetekre megy azon naplók száma, melyeket a jezsuiták vezettek, és a melyeket a czisterci rend gondosan megőriz. A megelőző évekről szóló jegyietek azonban nincsenek meg. Úgy tudom, hogy a legtöbb iromány és följegyzés II. József óta a budapesti egyetem és muzeum könyvtárában őriztetik, itt pedig ez idő szerint nem áll módomban áttekinteni azokat. Egy, legalább némileg tájékoztató adatra azonban mégis találtam a főgymnasium évkönyveiben. A tanulók száma ugyanis, mely 1739 előtt állandóan 96 volt középértékben, 1738-ban pedig 139-et tett ki, a járvány utáni évben 54-re süllyedt alá, sőt a következő évben is csak 89 volt, és csak 1742-ben emelkedett újólág 114-re. Ezen szembeötlő nagy csökkenés oka csakis a pestis lehetett, részint mert a tanulók egy része elpusztult, részint, és leginkább pedig azért, hogy a járvány miatt a szülők nem merték gyermekeiket iskolába hozni.

A városi levéltár a múlt század pestisjárványairól néhány helytartó tanácsi rendeletén kívül egyebet nem tartalmaz. Meg van itt azon rendelet, mely az Erdélyben kitört járvány miatt senkit sem enged Magyarországra átjönni, — megvan az is, a mely az óvintézkedések foganatosítását rendeli el, — végül a vesztegzárakra és ezután a szabad közlekedésre vonatkozó, nemkülönben a járvány kórházak, az úgynevezett Lazaretok felállítására vonatkozó rendelet, amely utóbbi 1738. október 28-án

kelt, és a katonaság, esetleg a polgárság járványos betegjeit is egy szigorúan elzárt és messze fekvő, teljesen izolált helyre rendeli összehordatni.

Ezen utóbbi rendelet latin szövegéből általános érdekénél fogva a következőket fordítottam magyarra: „Éber gondja legyen a városi hatóságnak, hogy az ily betegek biztos tudomására jussanak, egyszersmind szigorú gondot fordítson arra, hogy az oly házak, melyekből ilyen betegségben szenvedő katona az e célra kijelölt helyre szállított, teljesen zárva legyenek, a lakosok pedig a megszabott időn keresztül a házaktól távol tartassanak, egyébként kellő mértékben gondoskodván megélhetésükről. Ő Felsége elrendelni méltóztatott, hogy a katona parancsnokok a megyei és városi hatóságokkal ezen dologban egyel értsenek, a fertőzött, vagy a fertőzés gyanújában álló katonákat a kijelölt helyre vitessék, ezen kijelölt hely pedig kellő mértékben őrséggel vetesék körül; a fertőzöttek és az egészségesek minden érintkezése meggátoltassák, a megye vagy a város megkeresésére a szükséges személyzetet most és addig, míg a ragályozott betegek meggyógyulnak, és az ily hely a tisztaság szabályai szerint helyre nem állítatik, mindenkor a tisztek közül szolgáltatassák, hogy így mind a lakosokról, — kiknek egészsége nem kevésbé forog szóban, mint a katonáké, — mind pedig a közegészségről jobban lehessen gondoskodni, az egy helyre szállított ragályos betegek, az orvosok és sebészek jobban elláthatók legyenek, azon hely pedig, honnan a betegek az élelmi czikkeket kapják, annál biztosabban kijelölhető legyen, szóval mindenről nagyobb sikerrel, úgyszintén a lakók biztosságáról is gondoskodni lehessen.“

A múlt században kétszer is dühöngött nagy pestis járványnak emléke egyébiránt örök időkre fönmarad városunkban, mert fentartja azt a „*pestis pince*“, vagy a nép nyelvén még ma is *gugás dülőnek*“ nevezett szőlőterület, hova a fönnebb említett kormányrendelet értelmében a pestis áldozatai eltemetve lőnek.

De a mi folyton figyelmeztetni fogja városunk lakosságát a pestis veszedelmére, az az a kegyeletnek

és vallásos érületnek azon ténye, mely ekkor, 1739-ben alapítá a felsővárosi templomot az ottani roskadozó kápolna helyére, és Fábíán Sebestyén napját, január 20-át örök időkre a város fogadalmi ünnepévé emelte. A hála vitte az akkori lakosságot e templom alapítására, hogy a nagyban pusztító pestis alkalmával városunk teljesen meg nem ~emmisült; közadakozásból épült Szt. Sebestyén, Xaveri Szent Ferenc és Rókus, úgyszintén Szent Rozália, mint kiválólag a pestistől megóalmazó véd-szentek tiszteletére.

Az alapító levél, melyet Károly János közöl „Fejér vármegye története“ czimű becses művében, 1739. január 15-én kelt, és Esterházy Imre esztergomi érsek 1739. február 15-én erősítette meg. A fogadalomra nézve a következőket tartalmazza: „E városnak összes, és minden egyes polgára es lakója, beleértve a hét évet betöltött gyermekeket is, Szent Sebestyén napja clőcstélyén kötelesek lesznek kenyéren és vizen bőjtölni; ez pedig mindaddig meg fog tartatni, míg a pestis ezen országban teljesen meg nem szűnik. Maga Januárius 20-ára eső Szent Sebestyén napja ezen város minden egyes lakója által örök időközön át meg fog ünnepeltetni, úgy, hogy az adózóktól beszedendő, és szent czélra fordítandó súlyos büntetés terhe alatt valamennyien minden, még a legcsekélyebb munkától is tartózkodni kötelesek lesznek. Magán Szent Sebestyén napján pedig, az előbb említett módon évenként megünnepelendő napon szintűgy örök időközön át ünnepélyes körmenet fog a fentjelzett kápolnához vezetetni, s ott egy énekes és két csendes szent mise szolgáltatni.“

Moenich Károly találta meg pár év előtt a városi levéltárban az érdekes okiratot, melynek pontjait azóta a hálás utókor állandóan és kegyelettel megtartja.

Hasonló fogadalmi napja a többek között Vác városának is van. Itt 1740. augusztus 15-én ütött ki a már a környéken mindenütt pusztító pestis, melyet a török ellen harczoló katonaság hozott a városba. A járvány több hónapig tartott és a város 4200 lakosa közül 385 áldozatot követelt. Ennek emlékére 1740 december

30-án az előjáróság esküvel megerősített azon fogadalmat tette, hogy augusztus 16-át, vagyis Szent Rókus ünnepét évente megüli, amit azóta állandóan megtart, sőt nagy fénynyel ünnepelte meg a fogadalom századik évfordulóját is 1840. augusztus 16-án.

A múlt század elején dühöngött pestisjárvány emlékét hirdeti a Rókus-kórház is Budapesten. A magán adakozásból nyert üres, a városon kívül messze eső telken építék 1711-ben a Rókus kápolnát, melyhez idők múltával épületeket csatolván az elaggott és elszegényedett polgárok számára, az egykori kis kápolna a mai nagy kórházzá fejlődött. Sok fogadalmi szobor, kereszt felállítása fűződik még hazánkban a pestis emlékéhez, de legrégebbi valamennyi között a pozsonyi Szent Háromság oszlopa, melyet már egy századdal előbb, 1613-ban emeltek az akkor szintén dühöngött járvány alkalmából.

A pestis emléke az is, hogy a budapesti plébánia templom harangját minden reggel 3 órakor meghúzzák, jelezvén, miként a városnak ez fogadalmában van, hogy az utolsó járvány alatt ezen órában halt meg a városban az utolsó pestis beteg.

A XVIII-ik században különben a vérhas és a hagy máz is dühöngött időnkint, majd 1783-ban a vörheny pusztított, megtizedelvén a gyermekek sorát, főleg hazánk északi megyéiben. A sertésvész és a keleti marhavész viszont nem egyszer az ország marhaállományán söpört végig, megmérhetlen kárt okozván főleg földmivelésből és állattenyésztésből élő nemzetünknek. E veszedelem elhárítása és általában az állategészségügy fejlesztése céljából állítatott fel azután Pesten 1787-ben megfelelő szervezettel az állatgyógyintézet.

A XVIII. század nagy pestis járványai egyébiránt a hazai kórházügy fejlesztésére lényeges befolyást gyakoroltak. A lefolyt kurucz háborúk és a pestis pusztításai után, midőn egész vidékek néptelenedtek el, és az elhaltak ezrével feküdtek mindenfelé temetetlenül, bocsátotta ki I. József azon rendeletét, mely a megyéket kórházak felállítására serkenti. Az 1724-ik évi rendelet, mely a községet arra kötelezi, hogy saját szegényeinek

ellátásáról maga gondoskodják, nemkülönben az 1768-ban kibocsátott szabályzat, mely szerint a főpapi állások üresedése esetén ezek jövedelmének, továbbá a végrendelet nélkül elhalt papok vagyonának egy része, a kórházi alapokhoz csatolandó, szintén a kórházak, mint az egészségügy legfontosabb tényezőinek, megalapítását kívánta szolgálni, és azt tényleg elő is mozdítja.

Kórházak egyébiránt már az előző években is léteztek hazánkban; így például a pozsonyi kórház már 1309-ben, a kassai 1332-ben, az újbányái 1393-ban, a besztercebányai 1303-ban, a körmöczbányai 1393-ban, a nagyszebeni 1386-ban, a pécsi 1393-ban, a miskolezi 1407-ben, a nagybányai 1408-ban említettek. A megelőző XVII-ik században alapítottak kórházat *Dvugeth* Zsigmond özvegye Homonnán 1600-ban, *Thurzó György* Bitsén 1613-ban, *Pálffy Miklós* gróf 1637-ben Vöröskön, a *premontrei apátság* Jászón 1640-ben, *Széchenyi György* esztergomi érsek Győrött 1678-ban, *Lorántffy Zsuzsanna* Sárospatakon 1620-ban, *Szelepcsényi György* esztergomi érsek az irgalmasrend számára Pozsonyban 1672-ben. Nagyon természetes, hogy ezen kórházak inkább menhelyek voltak elaggott egyének részére, nem pedig valódi gyógyintézetek, és ép ez okból berendezésük, legalább eleinte, nagyon is kezdetleges lehetett. A kórházakkal szemben dívott felfogást egyébiránt élénken illusztrálja Pozsony város egy határozata, mely az elkobzott rossz húst a kórházi szegények számára rendeli küldetni. Városunk kórháza szintén a múlt századbeli pestis járványoknak, illetőleg az ezután kibocsátott rendeletnek köszöni létét, de alapítási éve, mely a múlt század utolsó tizedére esik, meg nem állapítható.

A pestisjárványokkal kapcsolatban egy, birtokomban levő, és valószínűleg a múlt század közepéről származó kéziratból a pestisnél használt babonás gyógyszereket kívánom felsorolni. A kézirat cím nélküli, csonka példány és első 24 lapja hiányzik, a 24—158-ig terjedő lapokon pedig F betűvel kezdve, alfabetice sorolja föl a betegségeket, és az ellenök alkalmazott házi szereket. A pestisről ezeket írja: „Méz, s lisztet,

egy almát héjastól torzsája nélkül, terpentínát bécsi sáfránt, édes tejet össze kell főzni, s ruhára kenni, úgy kell a pestisre reá tenni, vagy kötni. *Vagy:* a pápa füvet aszald meg, s törd meg, és annyit mérj a pohárba, a mennyi egy fehér pénzt megnyom, és tojásban adják enni estve s reggel éhomra, mikor rajta van a pestis. *Vagy:* a tormát reszeld meg, s urináddal bocsásd fel, kösd a pestisre, kivonja a mérgét. *Vagy:* az ezer levelű füvet, melyet közönségesen egérfarknak hívnak, meg kell törni, s ki kell a levét facsarni, s urinát is kell közé tölteni, s egy borsónyi terjéket is bele tenni, úgy kell egy kalánba beadni. *Vagy:* az istenfájának magvából egy arany nehéznit vevén, és egynéhány levelecskéjét, s egy diót hozzá, fehér bort; bolus armenust törjék meg, szűrjék által, igya meg a beteg. Probatum est. A cyprus magvának hasonlóképen elkészítvén, azon ereje nagyon. NB Maga oltalmára az embernek igen jó, ha nyakraalója végére egy néhány csepp fenyő vizet vagy olajt önt, és azt gyakorta szagolja; a mellett az udvaron és a házban napjában egynéhányszor fenyőágból füstöt csinál. Az udvaron lehet tűzbe hányni akármiféle marhának körmét, szarvát. E mellett reggel, minekelőtte a házból ki mégy en, boreczetet végyen be egy kanállal, melynek edényében legyen ruta, zsálya, fenyőmag. *Vagy:* fekete retket kénkövel kell megtörni, s azt kifacsarni és annak vizéből mintegy kalánnyit meginni. *Vagy:* végy egy veres hagymát, mesd ki szép kereken a tetejét, azután a székét és belét vájd ki, s három vagy négy részre tégy abba másfél nehéz régi terjéket. azaz egy jó mogyorónyit (és ha akarsz, facsarj belé citrom levét) s tégy velencei terpentínát is egy keveset hozzá, tedd reá ismét a tetejét, takard be vizes szösszel, süsd meg parázshamuban, s törd meg mozsárba, s tölts három vagy négy kalán boreczetet hozzá, facsard ki a levét, és add a pestises embernek meginni, s azután be kell takarni, hogy jól izzadjon utána. A hagymáját pedig flastrom módra kösd a gugára. Ezt cselekedd minden reggel. “

Csakis történeti érdekességnél fogva közlöm ezen

babonás dolgokat, melyeket az ismeretlen gyűjtő, úgy látszik, előbbi korszakok gyógytani munkáiból szedett össze, legalább *Frankovith* Gergely művében és *P(Mz Pápai* Ferencz Pax corpórisában sok hasonló van felmélítve.

Gyulaffi Lestár XVI-ik századbéli följegyzéseiben is olvashatjuk, hogy „Kolendula, vei Cholendura, fülemile virág hungarice. Törjék meg ezt mozsárban, exprimálják az succusát, et ut edulceretur, egy kis nádmézet faragj belé. A kin az pestis vagy suspicio pestis vagyon, igya meg. Harmadik italja után elhagyja az pestis“

Az eczetet és a füstölést egyébiránt már az 1562-ik évben megjelent hivatalos „*Ordo Pestis*“ szintén ajánlja óvszerűl, sőt el is rendeli, hogy oly utcákban, melyekben pestis van, tüzet kell rakni nagy máglyából, és addig égetni, míg a járvány meg nem szűnik, egyszersmind a házak eczettel belocsolandók. Egy XVIII. századbéli utazó, *Krmamm* Dániel superintendens, ki 1708-ban az evangélikusok részéről követségben járt XII. Károly svéd királynál, útleírásában szintén megemlíti, hogy Varsóban látta, amint az utcákon szemetet égettek a pestis elhárítása céljából, mely akkoron már pusztított, de eltitkolták. Távozása után úgymond oly erős volt a pestis dühöngése, hogy 20.000 ember halt meg.¹ További utazása közben Insterberg városában hallotta, a mint a porosz király rendeletét a szószékről kihirdették, hogy Lengyelország felé minden közlekedés el van zárva, és halálbüntetés terhe alatt senkinek sem szabad a határon bejönni vagy távozni, mert a pestis Varsóban és Lengyelország egyéb részeiben erősen dühöng.²

¹ „Iam per platcas urbis excitabantur ignes ex fumo ob averdendam pestem, cuius initia deprehendebantur quidem, séd occulta-bantur. Sumbat verő illa vires post abitum nostrum adeo mágnás, ut circiter viginti millia honünüm interierint.“ Magyar történelmi évkönyvek és naplók. Akadémia kiadása.

² Devenimus in oppidum Insterberg, cum ex cathedra praele-pcbatur cdictum Regiae Maicstatis Prussiae, ne posthac cuiquam sub amissione vitae ingredi, vei rogridi liceat ob pestem, quae iam gras-sabatur Varschaviae et alibi in Polonia. U. o.

A XVIII. század végén, 1790-ben a magyar tengerpart Skerlievo nevű falujában járvány alakjában lépett föl egy betegség, mely a hely után *Skerlievo kórnak*, (*Malattia di Scherlievo*) neveztetik, és állítólag a török háborúból visszatérő négy matróz hozta be szülőföldjére. A járvány rohamosan terjedt; pár év alatt már a környék lakosságát is megtámadta, és 1801-ben a magyar tengerpart különböző helyein 13.000 volt a betegek száma. A hatóság ekkor külön kórházakat állított föl a betegek gyógykezelésére, és rendszeres tanulmány tárgyává tette a kóralakot, mely mai orvosi felfogás szerint a bujakór későbbi szakának felel meg. Mellesleg megemlítem, hogy a Skerlievo Boszniában és Dalmát-országban is észleltetett, még pedig 1886-ban, és Zeissl, ki a kóralak tanulmányozása végett a helyszínére utazott, szintén syphilisnek ismerte föl a bántalmat.

XIX. század.

A XIX. században egy új, eddigelé Európában ismeretlen járvány, a kolera látogatta meg és pusztítá kérérlhetlenül nemcsak hazánkat, hanem az egész földkerekséget. Nem új betegség volt ez, hiszen Indiában állandóan honos, főleg a Ganges környéken, hol locális járvány alakjában évszázadok óta fennáll, — vándor körútra azonban csak e század második tizedében lépett, és azóta többszörösen meglátogatta Európát. 1817-ben lépett föl nagy erővel a Ganges környékén, hol a kedvezőtlen időjárás miatt a rizs, a benschülöttek ezen főtápszere kellően ki nem fejlődhetett, és így romlott tápszerekkel volt kénytelen a nép az éhhaláltól megmenteni életét. A kolera innen gyorsan terjedve, 1823-ban már Alexandriáig jutott, 1830-ban Astrachánban pusztított, majd a Volga mentén egész Európát elárasztotta, sőt 1832-ben Amerikában is dühöngött.

Hazánkba Lengyelországból jött, hova a szabadságharcz leve rétesére küldött orosz cs tatár katonaság vitte el csiráit, — és 1831. június 13-án jelentkezett a Galicziával határos területen, eleinte szétszórtan, később pedig mindig több és több áldozatot követelve. Csakhamar elárasztotta az egész országot, és hivatalos kimutatások szerint rövid három hónap alatt 56.000 embert döntött sírba. Alig maradt az országnak koleramentes területe, az áldozatok száma pedig a járvány lezajlása után legalább is félmillióra tehető.

Hazánk nagyjai közül ekkor pusztultak el kolerában *Rudnay* Sándor hercegprímás, *Kazinczy* Ferencz a magyar irodalom atyja, és *Márton* István, a pápai ref. főiskola újjászervezője.

A járvány fokozatos terjedését a helytartótanács által a hatóságokkal időnkint közlött táblás kimutatásból ítélhetjük meg legjobban. A vároci levéltárban is feltalálható ezen kimutatások szerint az egész ország területén október 5-én 2909 fertőzött helységben volt 318.1-8 betegedés 142676 halálozás, — október 11-én 2880 helységben 320.145 betegedés 133.304 halálozás, — október 25-én 2511 területen 393.252 betegedés 171.571 halálozás, és így tovább, miközben a halottak száma folytonosan növekszik. Megjegyzem, hogy ezen táblás kimutatás adatai június 13 óta vannak egybeállítva. Városunkra vonatkozólag ezen hivatalos összeállítás október 25-én 2074 megbetegedés mellett 898 halálozási említ, a járvány fellépését pedig augusztus 1-rc teszi. Az akkori városi főorvos hivatalos zárjelentése csak 822 halottat sorol föl; ezekhez véve a kolerások részére berendezett járványkórház 123 esete közül kimutatott 69 halálozást, a két egybeállítás közötti különbség 7, a mely szám valószínűleg a város által ki nem mutatott katonákat illeti.

A járvány, mint előzőleg ismeretlen, készületlenül találta hazánkat; de a megelőző pestisjárványok elleni óvintézkedések jöttek itt is alkalmazásba. Elzárták a fertőzött községet, a kormány katonai kordont állított föl, mely a XIV-ik században dühöngött fekete halál óta állandóan alkalmazásban volt járványos betegségeknel, az utasokat és a szállított tárgyakat kifüstölték, a leveleket hasonlókép; de hiába volt minden, a járványt föltartóztatni nem lehetett, dühöngött az tovább kegyetlenül. A rémületet és morális csüggedést, melyet ezen járvány ébresztett népünkben, nagyon szépen írja le *Horváth Mihály* e sorokban: „Barát barátot, rokon rokont kezd vala kerülni, nehogy kézszorítása, érintkezése által a borzasztó, szintoly kínos mint gyors halál falánkját közölje a szeretett egyénnel, vagy vegye át tőle. Minden ház, s a mennyire lehetett, annak minden tagja elzárá, elkülönzé magát egyebektől h.dálos félelemben. Es csak a harangok folytonos kongása, s a néptelcn utczákon koporsókkal, vagy ezek hiányában zsákokba rejtett holt

tetemekkel elrobogó szekerek zaja hirdette az elzárkózottaknak, hogy nem egyedül vannak még életben.“

A városi levéltárban található táblás kimutatások szerint nálunk a járvány főleg a Palota- és Felsővárosrészekben pusztított, és augusztus hótól egész október 10-ig a Palotavárosban 319, a Felsővárosón pedig 73 áldozata volt a kolerának. Első fellépése a Sárrétek körüli területre esik, innen tovább terjedve, az akkori budai városrész északi, és a felsőváros keleti részét pusztítá legjobban, mígnem október 26-án, a mely napon túl újabb megbetegedés nem fordult elő, teljesen megszűnt.

Városunk ekkori főorvosa, Dr. *Suy* Ferencz, szépen egybeállított latin zárjelentésében kitejéskedik a szókatlan időjárásra, a hőmérsék hirtelen változására, — megemlítvén, hogy a hőmérő naponként több foknyi ingadozást is mutatott, a légsúlymérő állása pedig igen alacsony volt, — a gyér égiháborukra, a nagy esőzésekre, melyek városunk mocsaras területét még . nedvesebbé tevék, a szélhiányra, mely a légáramlást tetemesen csökkenté, — a sűrű és igen gyakori ködre, a mely július 28-tól augusztus 6-ig tartott majdnem folytonosan, és rothadt halhoz hasonló szagot terjesztett — *o lorcmq̄c pubescentibus pisribus si miem spargebat*, — végre a napnyugatkor az égen látható vörösségre, a mely augusztus elejétől szeptember 29-ig volt látható. Mindezeket azonban nem azért említi, mintha a kolerajárvánnyal oki összefüggésben volnának, hiszen ezen nézet abban a korban már ingadozó alapokon állott, csakis tájékozást akar adni a járvány alatt észlelt természeti jelenségekről.

Az egyes hitfelekezetek anyakönyveit ezen kolerás évről átnéztvén, azokból a következő adatokat gyűjtöttem egybe .

A belvárosi plébánia anyakönyve szerint az első kolerahalott augusztus 6-án volt, még pedig *Pappeuberger* Katalin, 33 éves, egy katonatiszt jegyese. A halottak száma augusztus 16-án már 100-ra, augusztus 23-án 200-ra emelkedett, szeptember 6-án pedig, vagy s egy hónapi dühöngés után az anyakönyvben újabb kolera halálozás nem található, csakis október 12-én van még

bejegyezve *Spetykó* Ferencz kanonok. Ezen egyhavi idő alatt 364 ember halt el kolerában, a mi roppant magas szám, ha tekintetbe vesszük, hogy az egész év alatt 803 volt a halálozások száma, amiből tehát 45*3% esik a kolerára e plébánia területén.

A felsővárosi plébánia anyakönyvében az első kolerahalott, » András, 52 éves, augusztus 1-én található. A járvány nagyságáról fogalmat nyújthatnak azon adatok, hogy augusztus 1-től 20-ig 100, innen augusztus 2/-ig újra 100 volt a halottak száma, mely egész augusztus hóban 241-et tett ki; voltak ekkor olyan napok, melyeken 15 — 20 temetés is volt. Szeptember első kilencz napja alatt ismét 100 ember halt el; legerősebb volt a pusztításban szeptember 9-ike, a mely napon 16 embert temettek. Szeptember 9-e óta a járvány szűnt, mert szeptember 30-ig csak 43 halott van bejegyezve. Találunk még feljegyzést október 1-én, 7-én és 16-án, a mely napokon *egy-egy* halálozás volt. E plébánia területén tehát az összes kolerahalottak száma 387.

A ref. hitfelekezet, a mely 1825-ben alakult, az ezen évről szóló 9 halálozás között egy koleraesetet sem tartalmaz. Azt hiszem, nem csalódom, ha ennek okát a hitközség akkori csekély terjedelmén kívül főleg abban gyanítom, hogy a nép a vidéki betegek nagy részét a szomszéd községekbe hordotta, és ezek ott haltak el.

E járvány az emberélet pusztulásán kívül hazánkban egy újabb veszedelmet is idézett elő, a melyet *kolerazendülés* néven ismer a történelem. A népnek, különösen a felső megyék műveletlen lakosságának, — látva azt, hogy a, jobb hygienicus viszonyok miatt sokkal kisebb a kolera pusztítása az intelligens osztálynál, mint a parasztság között, — vak hite és téves meggyőződése Ion, hogy azért oly nagy közöttük a kolerahalálozás, mert az urak a parasztság kiirtása céljából megmérgezték a kutakat. Ismétlődött tehát a XiV-ik század fekete halálának babonája, midőn a zsidókat gyanúsították azzal, hogy kis zacskókban mérget tettek a kútba. Ezen téves hit, lelketlen izgatók által

még jobban táplálva, annyira hatalmába kcríté a felvidék, különösen Sáros, Zemplén, Szepes és Abauj megyék parasztságát, hogy vak dühében az intelligencia ellen fordult, ölvé, gyilkolva azokat, kik nekik kenyeret adtak. A gyújtogatás, rablás, a nemesi porták megtámadása napirenden volt; a sok gyilkosság közül csak azt említem, hogy Mernyén kilencz embert vert agyon egyszerre a lázongó tömeg, köztük a főszolgabíró, a jegyzőt, a lutheránus papot, és egy 15 éves leányt, kinek előbb em'őit vágták le, azután pedig karóba húzták őt. A dühöngés és kegyetlenség az orvosok és a ' megyék tisztviselői ellen irányult, nemkülönben az urak ellen, kik közül nem egyet pusztítottak el iszonyú kegyetlenséggel. Megtette a lázongó nép azt, hogy elevenen megégette, vagy megcsonkítva földbe ásta, és éhen halni engedé, vagy pedig darabonként vagdalta össze a fanatizmus szerencsétlen áldozatát.

A zendülésnek csak a kiküldött katonai erő, és báró Eötvös királyi biztos rettenetes szigorúsága volt képes véget vetni, ki rögtön ítélő bíróság által 150 embert felakasztatott a félrevezetett tömegeből. A nép ezen sajnálatos babonája egyébiránt e század többi járványai alatt is mutatkozott, habár csak helyenkint és kis mértékben, zendülésre azonban többé nem vezetett.

Városunk területén ily zavargás nem mutatkozott, habár a hivatalos jelentés azon körülményt, -, hogy a halálozás száma a 30 45 éves egyéneknél' volt legnagyobb, annak tulajdonítja, hogy a mi lakosaink is azon, egész Magyarországbán elterjedt téves hitnek hódoltak, miszerint az ötvösök összeesküdtek a nép ellen, és gyógyszer helyett mérget adnak neki. Ez okból készebb volt a betegek nagy része inkább meghalni, de a rendelt gyógyszert még sem használta. Hozzájárult a gyógyszerek visszautasításához az is, hogy a nép a kolerát Isten büntetésének tekintvén, legnagyobb részben imádkozás és egyéb vallásos tények, nem pedig gyógyszer által remélte javulását.

. A városi levéltárban e jár vány nyal kapcsolatban néhány érdekes jelentőségű intézkedésre is találtam.

így például elhatározta a hatóság, hogy a járványkórház felállítására 600 frtot ad, de egyúttal Ő Felségétől is segélyt kér ennek czéljaira. A csendítést, hogy a népet meg ne rémítsék, eltiltotta, és a ragályozás terjedésének meggátlása czéljából elrendelte, hogy a halottakat a temetőbe vállon vinni nem szabad. Találtam azután egy iratot is az 1831. évi december V-én tartott tanácsülés jegyzőkönyvében, mely a kolerajárvány alatt érdemeket szerzett egyének neveit örökíti meg.

Ezen érdekes részt szó szerint a következőkben közlöm. *Vay* István bíró úr előadá, hogy egyrésztől Fenséges *József herczeg*, Magyarország nádorispánjának, másrésztől méltóságos gróf *Reviczky* Adám cancellarius urnák kegyes parancsolatai által nékie, mint előlülőnek, meghagyva vagyon, hogy azon személyekről, kik a közelebb uralkodott epemirigy alkalmával a nyomorult betegek segedelmében és gyámolításában magukat megkülönböztették, jelentést küldjön fel, melyre nézve, hogy e hivatalos foglalatosságában annál biztosabban eljárasson, e város főorvosát, *Vay* Ferencz urat e tárgyban véleményének kijelentése végett felidézttette, úgy e tanácsnak észrevételeit is kikérte.

Ferencz úr a nékie tett azon kérdésre, kik különböztették meg magukat az ő igazgatása alatt levő seborvos urak közül az epemirigyben sínylődők gyógyításában, — azt fedezte fel, hogy *Matvik* Mihály és *Paulus* Mihály seborvos urak különös szorgalommal jártak volt el kötelességükben, valamint hogy a többi seborvos urak is fertályaikban tehetségük szerint kötelességeiknek megfeleltek légyen; e tanács pedig a Következendőket találta érdemeseknek a jelentő bíróúr által felküldendő értesítésben megnevezni; és ugyan: *Vay* Ferencz főorvos urat, ki jöllehet két ízben az epemirigy által lebetegedett, mégis, amint legkevesebb enyhülését érezte betegségének, azonnal élete kockáztatásával tüstént eljár főorvosi kötelességében; továbbá *T. Ignác* orvos urat, a ki említett *Vay* Ferencz úrnak betegeskedése alkalmával az orvosi igazgatást e városban magára vállalta, és annak kerületében is abban teljes igyekezettel

eljárt; *Teutschmann* József urat, az c városi főtisztelendő és tisztelendő papságot, *Malestovits* Emánuel urat, az e városi rácz közönség esperesét, a Szent Ferencz szerzetén levő tisztelendő barátatyákat, tisztelendő *Bicrbaiter* Pál urat, *Grósz* Pál választott polgár és *KMlinger* Antal kvártély mester urakat, úgy azon jötevőket, kik az epemirigybe esett szegények számára pénzbeli segedelmet nyújtottak. “

A lezajlott kolerajárvány emléke egyébiránt szoborral is meg van örökítve városunkban. A Ruzapiacson levő régi Mária szobrot ép ez alku lomból javították ki a rajta levő következő felírás szerint: „*Magyar Hazánk Nagy Boldog Asszonyának tiszteletére 1700-ban épült képt 1831-ben megújította az epemirigy dühétől harmad évvel megmenekedett Székesfejérvár.*“

A következő kolerajárvány 1848. és 1849-ben látogatta meg hazánkat, de megelőzőleg hagymáz dühöngött, melyet részint a nagy sáskajárás, részint pedig a ren kívüli rossz időjárás miatt fellépett éhínség tetemesen fokozott. A typhus főleg a felső megyékben és városokban szedte áldozatait, és a halálozások száma többre tehető, mint a mennyien a következő év kolera járványa alatt elpusztultak. A pesti Rókus kórházban ekkor idegen, vagyis nem pesti illetőségű egyén 9<35 kezeltetett hagymázzal, és ezeknek átlag véve 14 /₆-a halt el. Elpusztult az orvosi és ápoló személyzetnek is nagyrésze, számszerint 26.

A kolera Erdély és Gácsország felől nyomult hazánkba, és hűsége kísérője volt útjában a leigázásunkra jött orosz hadseregnek, de viszont a mi véd-erőnkben is igen nagy pusztítást okozott. A muszka hadseregben a kassai táborozás alkalmával június 21-én lépett föl először, és a sok beteget a gróf Forgách és Semscy házakba, nemkülönben a convictus épületébe helyezték.¹ Azóta a merre csak a katonaság elvonult, az országutak mentén, az árokpártokon hosszú földhányások voltak láthatók, melyek a kolera áldozatait

¹ Münster Tivadar: Adatok Kassa 1848—49. évi történetéhez.

takarták. Legmagasabb fokát a járvány július vége felé érte el, a mely idő alatt 14.000-re tehető az elhalt oroszok száma. A szövetséges osztrák hadsereg szintén igen sok embert veszített, de nagyon sújtotta e kolera-járvány akkora már maroknyi véderőnk is. A katonaságról csakhamar átterjedt a lakosokra, és számos megyében dühöngött.

Az akkori független magyar ministerium még 1848-ban. midőn a járvány Moldva és Oláhországban fellépett, bizottságot küldött ki a járvány tanulmányozására, majd védekezett, a mennyire a zavaros viszonyok között ez lehetséges volt. Intézkedései folytán az ország nagy része megmenekült a járványtól, de annál jobban dühöngött az a hadakozó felek és a on területek lakosai között, melyeken a katonaság átvonult.

Városunkat illetőleg e járványról a következő adatokat gyűjtöttem egybe.

A főgymnasium évkönyvei, melyek a megelőző 1847-ik évről felemlítik, hogy nagy ínség volt mindenfelé, úgy, hogy a tanulókat hamarabb kellett hazabocsátani, nem tudván a szállásadó gazdák őket élelemmel ellátni, — ezen kolerás évről a következő feljegyzést tartalmazza: „Julius 2. A háborús körülmények és a kolera dühöngése miatt az ifjúság nyilvános vizsgálatai megkezdettek, és e napon Krizsány kanonok ur elnöklete alatt a kér. hittanból mind a hat osztályban vizsgálat tartatott.“

A belvárosi plébánia anyakönyve 93 koleralotról tesz említést, habár ennél több is lehetett, mert számos esetben a betegség nincsen az illető rovatban kitüntetve. Az első halott *Eischl* Eduárdné sz. *Vörös* Jozefa 42 éves, a városi főjegyző neje volt június 6-án; ezen naptól egész június 17-ig összesen 37 halálozás volt, innen kezdve augusztus 19-ig 25, midőn a járvány alábbhagyott, habár szórványo/an még pusztított és az év végéig még 31 embert döntött sírba.

A felsővároson már május 28-án megtaláljuk az első halottat, *Junich* Ferencz 32 éves földművest. Május és június hónapokban 111, júliusban c3, augusztusban

15, Szeptemberben 19 volt a kolerahalottak száma. Ezen időn túl azonban újabb eset nem fordult elő. A járvány tartama alatt tehát e plébánia területén 198 kolerahalottat temettek.

A református anyakönyvekben kolerahalálozás nincsen említve.

A városi levéltárban ezen járvány iratai hiányoznak, csakis néhány, rövidre szabott határozat van feljegyezve. Meg van említve, hogy a járvány alatt a városi orvosok 1 frt napidíjat kaptak, a város egész területe a szükséges óvintézkedések foganatosítása és a gyógykezelés eszközlése céljából negyedekre osztatott, az iskolákat bezárták, a csendítést eltiltották, és miként 1830-ban, a halottakat vállon vinni nem engedték. Elrendelte a hatóság azt is, hogy a járvány ideje alatt a városi orvosok Kis Kecskemétre naponként kimenjenek a kolerabetegek gyógykezelése és a szükséges intézkedések megtétele céljából. Kár, hogy e korszak iratait megsemmisítették, pedig orvostörténelmi szempontból sok érdekes adatot tartalmazhattak.

A kolera harmadik látogatása hazánkban 1855-re esik. Pusztítása nagy volt, habár mégis kisebb, mint az 1830-iki járványé. Egész nyáron dühöngött, és kisebb alábbhagyásokkal egész november végéig tartott, a mely idő alatt 30.000 áldozatot követelt. A Bach-rendszer, mely ezen időben hazánkat uralta, az egészségügyei mostohán bánt el; nem tette meg a szükséges intézkedéseket, saját szakközegeinek véleményére sem adott valami sokat, sőt még külön járvány kórházak felállításáról sem gondoskodott. Mulasztását élénken jellemzi azon körülmény, hogy például Budapesten a Rókus kórházba szállítatván az ily kolerás betegeket, ezek az ott kezelt, és egyéb bajokban szenvedőket annyira ragály' ózták, hogy százanként estek a kolera áldozatául.

Hazánk ismert nevű fiai közül ekkor pusztultak el: *Obernyik* Károly jeles írónk, *Farkas* István tihanyi perjel, *Horváth* Tódor, *Vidák* Özséb és *Maár* Bonifác benezések, *Vécsey* József debreczeni tanár, a magyar akadémia tagja, és az ismert színésznő, *Komlossy* Ferenczné. Tör-

téneti érdekekkel bír annak felemlítése, hogy főleg Heves megyében nagyon el volt terjedve ekkor a porrártó kénvirágnak a czipőkbe való hintése, mint kiváló óvszer a kolera ellen. Eredt pedig ezen meggyőződés azon lényből, hogy Párád környékén a kolera kevésbé dühöngött, mint másutt, és ezt a nép a parádi víznek, illetve a kénnek tulajdonította.

E járvány alatt városunkban a belvárosi plébánia területén az első kolerahalálozás június 7-én volt; ezen hónapban még csak nagyon szórványosan jelentkezett, mert csak 10-én és 13-án található egy-egy, 14-én cs 26-án pedig két-két kolerahalott. Júliusban 8, augusztusban 14 volt a halottak száma, mely legnagyobb fokát — 48 - szeptember hóban érte el. Októberben még 2, novemberben pedig egy halottat e nlít az anyakönyv.

A felsővárosi plébánia anyakönyve 166 kolerahalottat sorol föl, még pedig az elsőt június 12-én, az utolsót szeptember 30-án. A legtöbb halálozás, eltéroleg a főnebbi adatoktól, augusztus hóra esik.

A ref. anyakönyvben az első bejegyzés június 22-én volt, és a járvány egész tartama alatt 17 kolerásat temettek'. Legerősebb volt a halálozás augusztus hóban.

A városi levéltár adatai e járványról nagyon hézagok; csakis egy acta van, mely az orvosok beosztását és működési körét jelöli meg. Ennek főbb pontjai szerint a Felsőváros, hol a kolera legerősebben pusztított, három területre Ion beosztva, még pedig a Sár-, Fazekas- és Malom-utca Dr. *Vojticz* Mór, az Öreg-ut za, Sörpincze és Zámoly-utca egyik oldala Dr. *Krcsy* Ferencz, a Zámoly-utca másik része, továbbá a Királykút környéke egész a Lovasberényi-utig, a Kertalja és Kecskemét Dr. *Kaiser* Sándor orvosi felügyelete cs kezelése alá bocsátattott. Az orvosok mindegyike 3 firt 12 krapidíjat kapott, és melléjük két-két ápoló lön felfogadva, *Szavary* József sebész, ki Dr. Kaiser Sándor kerületében működött, mindhárom orvosnál az éjjeli szolgálatot teljesítette. A hatóság felhatalmazta az összes orvosokat, hogy a szegény betegek részére a városi kórházból élelmi czikkeket utalványozhassanak; elren-

delte, hogy a temetőben hullaházak készíttessenek, és felhívta rendőrséget a piac és a mészárszékek szigorú ellenőrzésére. Felhívást intézett végül a város valamennyi orvosához, hogy a koleráról szóló jelentéseiket, melyeket a városi szolga szedett össze, naponkint esti 8 óráig elkészítsék.

A kolera egyéb adatai a városi levéltában nincsenek meg, így a kiterjedés, nemkülönben a lefolyásra nézve csak azon adatok az irányadók, melyeket az anyakönyvekből szedtem össze, melyek azonban nem teljes nagyságban mutatják a járvány képét, mert a zsidóság és a szerb hitközség adatait nem tekinthettem át.

A negyedik kolerajárvány 1876-ban dühöngött, és áldozatainak száma hivatalos kimutatás szerint 71429 volt. A kolerának fészke ekkor Mekkában feküdt, honnan a visszatérő zarándokok Egyiptomba, innen a tengeren át Európába, főleg Olaszországba és a török birodalomba terjesztették. A járvány a porosz-osztrák háború nyomán terjedt hazánkba, főleg az ország északnyugati határán, és különösen Pozsony, Nyitra és Trencsén megye volt fő székhelye. Innen azután sporidien tovább terjedt, és lenyúlt egész Csanád és Torontál megyéig. A járvány augusztusban kezdődött, és októberben érte el tetőfokát; ekkor alábbhagyván, novemberben újra erősebben dühöngött, és lassú alábbhagyással csak a következő év február havában szűnt meg teljesen. Érdekesekek ezen kolerajárvány táblázatait, melyeket *Keleti* Károly állított egybe, és a melyek a járvány terjedését, ingadozását, majd pedig megszűnését tüntetik elő.

Városunk területén szeptember 8-án ütött ki a kolera, és október 27-én szűnt meg; ezen 50 napi tartam alatt 187 megbetegedés mellett 101 halálozás volt, a mi 54⁷/₁₀-nak felel meg. Nagyon természetes, hogy ezen ok miatt a város halálozási aránya az előző éviét tetemesen felülmúlta, mert míg 1865-ben az összes halottak száma 644, addig 1866-ban 893 volt, a mely nagy különbség a kolera, és az ugyanakkor észlelt nagyobb gyermekhalandóság rovására írható. A kolera

városunk területén főleg azon utcákban pusztított, hol a tisztaság és a hygienicus viszonyok kevésbé voltak megfelelők; így Kis Kecskemét, a Zámoly-utca és Kertekalja — hova előzőleg az ürülék hordták — továbbá a Sóstó környékén levő terület, végül a Gyümölcs és Apácza utcák — melyeket szeméttel töltöttek fel — szolgáltaták a legtöbb kolerás beteget, habár a járvány kezdetén szórványosan és minden rendszer nélkül a város egyéb részein is voltak megbetegedések. Legkevesebb — 5 — volt a kolerások száma a belvárosban, minek oka az intelligencia jobb hygienicus viszonyaiban keresendő.

Dr. Fan'a Adolf akkori városi főorvos zárjelentése alapján, mely november 3-án kelt, minthogy október 27 óta új koleramegbetegedés nem volt, a járvány megszűntnek mondatott ki. Felemlíti e jelentés, hogy a városban levő katonaság között 10 kolerás volt, mielőtt a járvány a lakosság között fellépett volna, és így a járvány csiráját a katonaságnál keresi. A megbetegedések száma 187 volt, a mi a lakosság 20940 létszámához arányítva 0.89%-nak felel meg, holott az egész ország területén ezen százalék 2.10%-ot tett ki. A járvány tehát enyhének mondható városunkban, mert míg a szomszéd falvakban százával haltak az emberek, addig nálunk az összes halálozás csak 101 volt. A jelentés érdekes adataiból felemlítem még, hogy a halálozási százalék férfiaknál 61%, nők és gyermekeknél pedig 50% volt.

A belvárosi plébánia 1866. szeptember 8-án temette az első kolerás halottat, *Tóth* Mihály napszámot a Jancsár-utca 111. számú házából. Összesen 26 kolerás halottja volt, m'g az egyéb bajokban elhaltakkal egy ütt a temetések száma 335-öt tett ki.

A felsővárosi plébánia területén szeptember 13-án volt az első kolerahalálozás, még pedig *Elbert* András, 59 éves, napszamos. Ezen naptól egész szeptember 21-ig szünetelt a kolera pusztítása, de ezen időn túl erősen dühöngött. Október 4-ig, a mely napon a legtöbb temetés volt, összesen 40 ember halt el kolerában.

október 4-től egész október 27 ig pedig ismét 22. Október 27-én, és nagy időbeli különbséggel még november 11-én is található egy-egy halálozás. E plébánia tehát összesen 64 kolerást temetett.

A ref. anyakönyv első kolerás halottja szeptember 28-án *Molnár* János 18 éves napszámos volt. Összesen 12 kolerásat temettek.

Az evang. felekezet, a mely Várpalota filiája volt, csak 1869-ben lett önállósítva, és így feljegyzéseket nem tartalmaz. Van ugyan egy magán jellegű halálozási lajstroma, mely egy kolerásat említ, de valószínű, hogy e hitközség többi halottjaival együtt ez is a ref. egyház anyakönyvében foglaltaik, mert ez végezte a temetéseket. A városi levéltárban őrzött akták áttekintése után a hatóság intézkedéseit a következőkben említhetjük. Kolerakórházat állítottak föl 40 ágygyal, a három, rendszeresített városi orvoson kívül még öt koleraorvost alkalmaztak, kiknek működése azonban a járvány kis terjedelme miatt nem vétetett igénybe. Az orvosokat, miként a megelőző járvány alatt is, városnegyedenként osztották be, eltiltották a halottak vállon vitelét, hanem a városi kis halottas kocsit ingyen bocsátották a közönség rendelkezésére. Elrendelte végül a hatóság azt is, hogy minden kolerában elhalt egyén sirgödre a rendesnél mélyebbre ásandó.

1872. év végén a kolera, ezen rettegett ellenség, újból betört Magyarországra. Előzőleg Galicziában és Romániában dühöngött, és szeptember 14-én észlehetett az első eset Máramaros megyében. Innen azután rohamosan terjedve, 1872. végén már Brassó, Baranya és Temes megyékben jelentkezett, majd a többi megyékbe is befészkelte magát. *Keleti* Károly statisztikai összeállítása szerint a járvány, mely 138 törvényhatóság területén 6533 községben dühöngött, enyhébb volt az ország keleti határán Máramarostól Brassóig, és délkeletre a Tisza-Maros közében, de az ország többi területe mindenütt a pusztulás szomorú képét mutatta. Az év végén kitört járvány a következő 1873-ik évi január havában már erősen dühöngött, de hirtelen csökkent is, és spo-

radice egész július hóig eltartott. Ekkor hirtelen felszökött a megbetegedések és halottak száma igen magasra, különösen augusztus és szeptember hónapokban, majd lassú hanyatlással az év végén teljesen megszűnt a járvány, a mely hivatalos kimutatások szerint 450.000 megbetegedés mellett majdnem 200.000 áldozatot követelt.

Városunkban a főorvosi zárjelentés és a hitfelekezeti kónyakönyveinek egybehangzó adatai szerint . 157 megbetegedés és 83 halálozás volt, a mi 52,8 /o nak felel meg. A járvány első nyomai nálunk is 1872. végén voltak észlelhetők, és november 28-tól a következő év január 4-ig pusztítván, ekkor augusztus 2-ig szünetelt. Ekkor újra és fokozott mértékben tört ki, és egész október 5-ig dühöngött. Lakosságunk 0.68% a volt ez időben kolerás, a mi elég kedvező arány, ha tekintetbe vesszük, hogy ugyanakkor az ország összes lakóinak 2.19%-a betegedett meg.

A város intézkedései közül felemlítendő h^gy az egészségügyi bizottságot járványbizottsággá alakítván át, járvány kór házat állított föl a Botlik-majorban, honnan később a katonaság közbeléptére áthelyezték. A tisztaságra, ivóvízre, élelmi cikkek ellenőrzésére szigorú gond fordított, az utcák gyakori öntözését elrendelték, az érkező utasokat felügyelet alatt tartották, a betegeket szigorúan elkülönítették az egészségesektől, a lakásokat pedig, hol kolerás beteg volt, fertőtlenítették Csakis ily erélyes intézkedések által volt megakadályozható, hogy a járvány nagyobb kiterjedést nem öltött, és hogy városunk az ország többi részeihez viszonyítva elég kedvezően szabadult ki annak pusztító hatalmából.

Ha mindezek után a koleráról mondottakat összegezzük, látjuk, hogy a járvány a XIX ik században ötször sújtotta hazánkat, és pedig 1830., 1849., 1855., 1866. és 1873-ik években. Roppant nagy az emberáldozat, melyet ezen évek alatt elsöpört magával, nem kiméit ifjút és öreget, szegényt és gazdagot, nem egy háznak összes lakói kihaltak, és nem egy család volt, melynek csak neve maradt fön. Ezen öt öldöklése a

kolerának nagyon is megtizedelte nemzetünket, ha tekintetbe vesszük azt, hogy a közlött számadatok szerint hazánk területén az áldozatok száma egy milliónál többre tehető. Városunk, a mely sohasem tartozott a nagyobb számú lakosokkal bíró városok közé, ezen öt járvány alatt 140C-nál több embert veszített, az ország fővárosában pedig 15254 megbetegedés mellett 7959 embert döntött sírba.

Szándékosan vázoltam a kolera történelmét mind az öt járványról egymásután, eltérve a chronologikus sorrendtől, melyet a megelőző évszázadok járványainak feltüntetésében követtem. Csoportosítva — azt hiszem — jobban előtűnik a kolerának pusztító hatalma, mintha a történeti lefolyás egyéb, közbeeső járványok felemlítésével megszakíttatik. Miként az előző századokat a pestis uralta, úgy a XIX-ik század járványtörténetében a legelső hely a kolerát illeti meg, ez uralván a többi, vele szemben nagyon is eltörpülő járványokat. Igaz ugyan, és a történeti hűség kedvéért felemlítendő, hogy ezen öt járványon kívül 1836-ban is bejött hozzánk a kolera Fiúméből, és néhány megyében, főleg a déli részekben erősebben dühöngött; hasonlókép 1886. és 1892 ben is mutatkozott, de csak localis jelleggel, a mennyiben egyedül Budapesten pusztított, de korántsem oly vehementiával, mint azelőtt.

A kolerán kívül még egyéb járványok is dúlták hazánkat a most már végéhez közeledő évszázadban, de — miként említém — a kolerával szemben ezek n igyon alárendelt szerepet játszanak. Röviden és a legfőbb vonásokban fogom csak ezeket vázolni.

A *hagy máz* 1805-ben a francia háborúk alatt különösen Pozsonymegye területén, 1809-ben az egész országban, 1816-ban főleg Trencsénmegyében, 1847-ben pedig, miként említve volt, az ország nagy területén dühöngött. Városunkban különösen 1868-ban volt erősebb typhusjárvány 33 halálozással.

A *váltóláz*, hazánk némely vidékeinek ezen speciális beteg-égé, különösen 1826-ban öltött nagyobb mérvet, de leginkább 1846-ban dühöngött, még pedig az

ország legnagyobb részében, úgyszintén 1868-ik év nyarán.

A *himlő*, melynek veszélyessége egyébiránt az oltás behozatala óta nemcsak nálunk, hanem mindenütt sokkal csekélyebb, mint azelőtt volt, 1833-ban különösen Pécsen, 1862-ben Budapesten lépett föl erősebben. Ugyanezen évben, hasonlóképp 1873-ban, vármegyénk területén, és a városban is több áldozatot követelt. A múlt 1897. évben az egész ország területén 1506 halálozást okozott, a mi az előző cvi 2019 halálozással szemben lényeges javulásra mutat.

A *vörheny* 1840-ben Pécsen, és 1865-ben Borsodmegyében uralkodott; városunkban 1866, 1867., 1871., 1872., 1873. és 1874. évekre esik erősebb fellépése, és ezen hat év alatt 145 gyermek élelét oltá ki. Egész hazánkban 1897-ben 23106 megbetegedés mellett 5626 volt a vörhenyhalottak száma.

A *kanyaró*, aránylag a legenyhébb gyermekjárvány, szinte elég gyakran pusztított, és helyenként évről-évre megjelent. Városunkban különösen 1874-ben lépett föl erősebben, de pár év óta elég gyakorta észlelhető. Az egész országban a múlt év alatt 2877 áldozatot követelt.

A *köhhurut* különösen 1839-ben Budapesten, 1867-ben Tatában, nálunk pedig főleg 1871. és 1873-ban pusztított, és ezen két év alatt 54, illetve 52 gyermeket ölt meg. A múlt évben hazánk területén 2158 gyermek halt el számarhurutban.

A *roncsoló töröklob*, gyermekeink e réme, főleg 1861-ben Szegeden és 1871-ben Erdély területén pusztított. Nálunk 1874. december havában lépett föl, és bár csekély volt az esetek száma, de azok mindegyike halállal végződött. Azóta szórványos jelleggel — sajnos — a meghonosodott betegségek közé tartozik nemcsak nálunk, hanem egész Magyarországon, sőt némely vidékeken járványosán is mutatkozik időnkint. Így a múlt év alatt Erdélyben, főleg Hunyadmegyében dühöngött erősen, és az összes 6681 halálozásból 3402, vagyis több, mint fele, esik Erdélyre.

Ezen történelmi vázlatok, és a felsorolt néhány

számadat meggyőzhetnek bennünket arról, hogy századunk járványai nem egyszer söpörtek végig hazánkon, és az emberéletben nagy pusztítást okoztak. Ha még hozzá vesszük, hogy a keleti marhavész miatt 1838. és 1839-ben csak Tolna vármegye területén 5832 állat hullott el, 1861-ben pedig az ország minden részét bejárta e vész, négy éven át dühöngött, és ezen idő alatt 137726 elhullott állat értékében legalább is tíz millió forintnyi kárral sújtotta népünket, — úgy fogalmunk lehet arról a rendkívüli szerepről, melyet a járványok az emberiség életében játszanak.

Nincsen szándékomban a járványok befolyását a közegészségre vázolni; nem akarom feltüntetni, hogy pusztításuk daczára is mily sok tekintetben közrejátszottak az ellenök való védekezés által a hygienicus viszonyok javítására, — csakis azon momentumokat kívántam ecsetelni, melyek a járványok historicumát képezik. És, mert előszeretettel viseltetem a történelmi dolgok, a múlt kor emlékei iránt, körülbelül tíz évre terjedő adatgyűjtésemben szintén a múlt idők, a lezajlott kor adatainak megtudása vezetett, ismervén Cicerónak ezen szép mondását: „*Nescire quid,— antequam nascere-
ris — acciderit, est: semper esse puerum*“, vagyis: a ki nem tudja a születése előtti dolgokat, az gyermek marad örökké.